

परब

ओनलाईन

वर्ष : ७

स्थापना वर्ष : १९६०

जान्युआरी : २०१३

अंक : ७

वर्षा अडालजा
प्रमुज

परमर्शनसमिति
रतिवाल बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना सव्य

प्रहुल्ल रावल
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी
सडतंत्री
मोडन परमार

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन अने ईकस : २६ ५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

અ નુ ક મ

(પરબ ઓનલાઈન)

પ્રમુખપદેથી : ખોવાયા છે બળકટ શબ્દો, વર્ષા અડાલજા

કવિતા : બે કાવ્યો, નિરંજન ભગત યજ્ઞ બે ગઝલ, રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

અહેવાલ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૭મું જ્ઞાનસત્ર, અજય પાઠક

પરિષદ-પ્રમુખશ્રીના : આખરે વાત માણસની છે, ભાષણમાંથી આચમન,
વર્ષા અડાલજા, સંકલન : યોગેશ જોષી

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : ભાવિ અધિકૃત જીવનચરિત્ર માટેની સામગ્રી, ડંકેશ ઓઝા

ચિત્રકળા : 'ગાતી રેખાઓ'ના ચિત્રકાર શ્રી કે. કે. હેબ્બર વિશે...,
પીયૂષ ઠક્કર

પરિષદ-પાથેય : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

આવરણ તથા

અન્ય રેખાંકન : શ્રી કે. કે. હેબ્બર

અ નુ ક મ

(પરબ પ્રકાશન)

પ્રમુખપદેથી :	ખોવાયા છે બળકટ શબ્દો, વર્ષા અડાલજા 4
કવિતા :	બે કાવ્યો, નિરંજન ભગત 7 ^{શબ્દ} બે ગઝલ, રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 8 ^{શબ્દ} વાંસળીઓ, લલિત ત્રિવેદી 9 ^{શબ્દ} તારું બીજું એક નામ છે !, લલિત ત્રિવેદી 9 ^{શબ્દ} પાનખર છે તોય..., એસ. એસ. રાહી 10 ^{શબ્દ} માળો, દેવેન્દ્ર દવે 10 ^{શબ્દ} અંતિમ સમયના સિંહ, પ્રવીણ પંડ્યા 11 ^{શબ્દ} અય ચંચલનયને, ઉદયન ઠક્કર 12
વાર્તા :	રતન, રામચન્દ્ર પટેલ 13 ^{શબ્દ} અદષ્ટિદર્શન, પરંતપ દેસાઈ 21
લઘુકથા :	કદાચ..., પ્રફુલ્લ રાવલ 31
વ્યંગવિનોદ :	ફર્નિચરની ફેરવિચારણા, પરાગ ત્રિવેદી 32
વિદેશી સાહિત્ય :	“વૃદ્ધો”, સેન્દોર વોરેસ, અનુવાદ : દીપક રાવલ 38
અહેવાલ :	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૭મું જ્ઞાનસત્ર, અજય પાઠક 41
પરિષદ-પ્રમુખશ્રીના :	આખરે વાત માણસની છે, ભાષણમાંથી આચમન, વર્ષા અડાલજા, સંકલન : યોગેશ જોષી 54
અભ્યાસ :	નિબંધકાર ડૉ. પ્રવીણ દરજી, ડૉ. હિતેશ પંડ્યા 62, ચિનુ મોદીકૃત 'સ્વાખ-દુઃસ્વાખ' વિશે..., ગુણવંત વ્યાસ 68
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન :	ભાવિ અધિકૃત જીવનચરિત્ર માટેની સામગ્રી, ડુંકેશ ઓઝા 76
ચિત્રકળા :	'ગાતી રેખાઓ'ના ચિત્રકાર શ્રી કે. કે. હેબ્બર વિશે..., પીયૂષ ઠક્કર 78
પરિષદ-પાથેય :	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 81
સાહિત્યવૃત્ત :	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 86
આ અંકના લેખકો :	87
આવરણ તથા	
અન્ય રેખાંકન :	શ્રી કે. કે. હેબ્બર

મારી નવલકથા અખબારમાં ક્રમશઃ પ્રગટ થતી હતી. પ્રકરણ પ્રેસમાં જતું હોય ત્યારે રાતની ફરજ પરના પરિચિત પત્રકાર ભાઈ મને ઘણી વાર ફોન કરે : વર્ષાબહેન, તમે એક જગ્યાએ મનની ભોગળ લખ્યું છે, તો ભોગળ એટલે શું ? તમારી ભૂલ નથી થતી ને ! એને ભવાઈમાં ભૂંગળ વાગે છે તો એને ભૂંગળ સાથે કોઈ લેવાદેવા ખરી ? બીજા શબ્દો માટે પણ ફોન આવતા રહ્યા, અંજલિનું ચાંગળું પાણી લખ્યું છે તો ચાંગળું બરાબર છે ? ચાંગળું એટલે ખારું કે મીઠું પાણી એવો અર્થ થાય ? અને ઘરનો મોભ એક જગ્યાએ વાક્ય આવે છે તો મોભ એટલે પાયાપૂરણી થાય ને ?

હું તેમને અર્થ સમજાવું પછી પોતે જ કહ્યું : અખબારમાં કામ કરતાં મારો ભાષા સાથે કોઈ સંપર્ક જ નથી. સમય પણ વાંચવાનો મળતો નથી. ખૂબ દૂરના પરામાં રહું છું, લોકલમાં ઝોકાં ખાતો ઘરે પહોંચું ત્યારે ટીવી અને પથારી દેખાય. જોકે મેં વાત જારી રાખી ત્યારે એ બોલી ગયા : રજાને દિવસે, ઘરે હોય ત્યારે ટી.વી. સિરિયલ્સ અને કમ્પ્યુટર પર ગેમ્સ રમું છું, મજા આવે છે.

ઘણા વખત પહેલાં એક પત્રકાર થવા માંગતી હોંશીલી યુવતી મારે ઘરે આવી : તમારો ઇન્ટરવ્યૂ લેવો છે. મેં કહ્યું : મને પહેલાં પ્રશ્નો લખીને બતાવો. તદ્દન સામાન્ય બે-ત્રણ પ્રશ્ન જ તેમને સૂઝ્યા. મેં તેને કહ્યું : હમણાં મને નહીં ફાવે; ફરી ક્યારેક મળીશું. મેં પૂછ્યું : મારા ઇન્ટરવ્યૂ પછીનું કોઈ બીજું કામ તને સોંપ્યું હશે એ હવે કરવું પડશે ને ?

એણે અત્યંત ઉત્સાહિત થઈને જવાબ આપ્યો,

– એક જ ક્ષેત્રમાં સાથે કામ કરતાં પતિપત્નીનો ઇન્ટરવ્યૂ લેવાનો છે. તમે કોઈ નામ આપો ને !

મેં કહ્યું : કુન્દનિકા કાપડિયા, મકરંદ દવે...

તરત રોકડો જવાબ : તમે પણ શું બહેન ! એ બે પતિપત્ની થોડાં છે ! સરનેમ તો સાવ જુદી.

મેં એને સમજાવવાનું માંડી વાળ્યું અને એને વિદાય આપી. મને થયું, તમે જે ક્ષેત્રમાં કામ કરતા હો એ વિશે ઘોર અજ્ઞાન પણ લોકોને કઠતું નથી. વાંચનની તલબ તો રહી નહીં પણ પોતાનાં કામ માટે પરિશ્રમ, નિષ્ઠા અદૃશ્ય છે ત્યાં તપશ્ચર્યાની અપેક્ષા રખાય જ કેમ ! મૂળ વાત એ છે કે બહુ ઓછા, વ્યવહારની ભાષાના શબ્દોથી કામ ચાલી જાય છે. પછી બીજા શબ્દોની ઝંઝટ શી ? કોશમાંથી શોધી શોધીને ભારેખમ

શબ્દો બોલવાની આ વાત નથી. પણ રોજ રોજના વ્યવહારમાંય રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો અને બળકટ, સામાન્ય લાગતા, પણ અર્થસ્થાયા ધરાવતા શબ્દો આપણી બોલચાલની ભાષામાંથી ઘસાયેલા ચલણી સિક્કા ચલણમાંથી ફેંકાઈ જાય એમ ફેંકાઈ ગયા છે. આપણાં દાદા-દાદી કે બા વળી કઈ યુનિવર્સિટીમાં ભણવા ગયાં હતાં ! ઘણાંને અક્ષરજ્ઞાન પણ નહોતું અને ભોગોજોગે જો સહી કરવાની આવે તો અંગૂઠો મારવો પડે, તોય એમની પાસે કેવો વિપુલ શબ્દભંડાર હતો ! એ બધા શબ્દો લુપ્ત થતા જાય, એની સાથેનો સંસ્કૃતિસંદર્ભ પણ નાશ પામે; એ લહેકો, શબ્દોનો રણકો અને ટહુકો હવે તો ગયા જ ને ! થોડાં વર્ષો પહેલાં મારે બે-ચાર વખત બેંગલોર કોઈને ત્યાં રહેવાનું બન્યું હતું. તેમને ત્યાં કામ કરવા આવતી કન્નડ કિશોરી ભાંગીતૂટી હિંદીમાં ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો વાપરતી. એ વાસણ સાફ કરવા આવે ત્યારે પાત્ર સફાઈ કરવા આવી છે એમ સહજતાથી કહેતી.

મુંબઈમાં લિટરરી ફેસ્ટિવલની મોસમ પૂરબહારમાં ખીલી છે. ટાઇમ્સ “લિટરલી કાર્નિવલ” હમણાં જ પૂરો થયો. એની થીમ હતી, “ગ્રીડ, ધ સિટી એન્ડ ધ પરસ્યૂટ ઓફ હેપીનેસ.” સુકેતુ મહેતા કીનોટ સ્પીકર હતા. (ન્યૂયોર્ક યુનિ. સાથે જોડાયેલા છે, મને લંડન બુકફેરમાં મળેલા ત્યારે સરસ ગુજરાતીમાં મારી સાથે વાતો કરી હતી.) ઘણાં જાણીતાં નામ (લગભગ દરેક સાહિત્યમેળામાં એ જ નામો હોય છે) હતાં, બાંદ્રાના મહેબૂબ સ્ટુડિયોમાં ત્રણ દિવસનો મેળો હતો. પ્રાદેશિક ભાષાના લેખકોનાં કોઈ નામ નજરે ન ચડ્યાં.

જયપુર ફેસ્ટિવલથી આ ઉત્સવોની ફેશન શરૂ થઈ. લાખો-કરોડોનાં આંધણ મુકાય છે. (એટલા રૂપિયાનાં પુસ્તકો વેચી બતાવે તો ?) ‘આઉટલૂક’નાં તંત્રી વિનોદ મહેતાએ જયપુર ફેસ્ટિવલના મુખ્ય લક્ષણનું આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે :

જયપુર ફેસ્ટિવલને તમે આસાનીથી જયપુર પાર્ટી (જલસા) ફેસ્ટિવલ એવું નવું નામ આપી શકો. દરરોજ સાંજે બેત્રણ જલસા યોજાતા, જ્યાં ચમકદાર વાતોચીતો થતી, મહિલાઓ દૈવી-પરી સમી દેખાતી અને શરાબનાં પૂર આવતાં. ના, સૌ કોઈને નોતરાં ન મળતાં. સૌથી જબ્બર જલસો પૉગ્વિનનો રહેતો. મારે કબૂલ કરવું રહ્યું કે હું બેશરમ પ્રમાણમાં પી લેતો. કોઈ ને કોઈ કહેતું કે તમારી કિતાબ મને પ્રિય છે, તે પછી એકાદ પ્યાલી ‘વિશેષ’ ઠંડાડ્યા વગર કેમ ચાલે ?

(‘ઉદ્દેશ’, યશવંત મહેતા)

મહેબૂબ સ્ટુડિયોના લિટ. ફેસ્ટિવલમાં એક બેઠક બે યુવાનોમાં લોકપ્રિય લેખક ચેતન ભગત અને ટી.વી. પત્રકાર – ન્યૂઝ એડિટર બરખા દત્ત વચ્ચે હતી; વિષય હતો “ઓલ વી વોન્ટ ઇઝ નૌકરી એન્ડ છોકરી.”

હાલ યુવાન શ્રોતાઓથી ભરચક્ક હતો. ચેતન ભગતે કહ્યું, “ભારતના યુવાવર્ગને આજે સારી નોકરી અને રોમાન્સની જ ઝંખના છે.”

બરખા દત્ત : “કેમ, યુવાનોને આજે દુનિયાને બદલી નાંખવાની ઇચ્છા નથી થતી ?”

ચેતન ભગત : “ના, પહેલાં પોતાની દુનિયા બદલવી છે.”

(યુવાનોએ જોરદાર તાળીઓથી ભગતની વાતને વધાવી લીધી.)

બરખા દત્ત : “જો યુવાનોનું આ જ સ્વપ્ન હોય તો મને એ છીછરું લાગે છે.”

ચેતન ભગત : “એમની ટીકા કરવાનું, ચુકાદો કરવાનું છોડી દો. મિલકતોના ભાવ આસમાનને આંબે છે, માતાપિતાને રજાઓ ગાળવા મોકલવાં છે. એ લોકો શ્રીમંત થવાનું સ્વપ્ન જુએ છે એ જ સારું છે. થેંક ગોડ.”

બરખા દત્ત : “ઇંઝ ધેર નો રૂમ ફોર ગાંધી ધેન ?”

ચેતન ભગત : “ધેર ઇંઝ બટ હી હેંઝ ટુ બી ઇન સિંક વિથ ધ યુથ, ઇંફ ધ મહાત્મા વેર અલાઇવ ટુ ડે, હી વુડ બી ઓન ટ્રવિટર.”

આખરે બંને એક વાત પર તો સંમત થયા હતા કે આજની શિક્ષણપ્રથા વિદ્યાર્થીઓ માટે વધુ ને વધુ ટકા મેળવવાની હરીફાઈ જેવી હોવાથી તેમને સપનું જોતાં શીખવતી નથી.

અંગ્રેજી પુસ્તકોનાં બુકલોંચ પણ મહાલવાનો મેળો છે. કોઈ પબ્લિશિંગ હાઉસ કે બુકસ્ટોર આવો કાર્યક્રમ ગોઠવી આપે છે. તે પહેલો પ્રશ્ન પૂછે છે, “તમે આ ફંક્શનમાં સ્ટારપાવર લઈને આવો, મતલબ હિંદી ફિલ્મોની ફેશનેબલ ગ્લેમરસ અભિનેત્રી આવે, થોડું વાંચે તો તો ભયો. એ લોકોને પણ પોતાની ગ્લેમરસ ઇમેજથી જુદી ઇમેજ ઊભી કરવી હોય – જુઓ અમે પણ પુસ્તકો વાંચીએ છીએ હોં !” લોંગિંગ પછી કોકટેલ્સ, એકમેકને મળવાનું અને બીજે દિવસે પેઇજ થ્રી પર ફોટોગ્રાફી. આથી રૂડું શું !

આ મેળાઓમાં પુસ્તક જ ખોવાઈ ગયું છે ત્યાં આપણે થોડા ખોવાયેલા શબ્દોની ચિંતા કરીને શું ?

બે કાવ્યો | નિરંજન ભગત

૧. ઈશાવાસ્ય

કેટકેટલું રુદન ને કેટકેટલું હાસ્ય,
કેટકેટલું તાંડવ ને કેટકેટલું લાસ્ય.

આપણાં એ વર્ષો, એનો જાણે ન'તો અંત;
કાળ જાણે થંભ્યો અને આપણે અનંત;
એ વર્ષોમાં ન'તું દૈન્ય, ન'તું કોઈ દાસ્ય.

એ સૌ હવે સ્મૃતિમાં, ક્યાંય નથી ગયું;
સીમ તે અસીમ, રૂપ તે અરૂપ થયું;
હવે આપણું તો એ જ સત્ય, એ જ ઈશાવાસ્ય.

૨. નિર્વેદ

આપણો વિરહ એ વિચ્છેદ નથી,
એથી સ્તો આપણને એનો કોઈ ખેદ નથી.

મિલનમાં તો દેહનું અંતરપટ નડતું,
વિરહના અવકાશમાં કશું નથી અડતું;
મિલન ને વિરહમાં એટલો શું ભેદ નથી ?

છતાં કદાચ ક્યારેક ક્યાંક મિલન જો થશે,
એથી હરખ કે શોક જેવું કશું નહિ હશે;
હવે શું આપણા બેમાં એટલો નિર્વેદ નથી ?

૧. કેટલી ?

આપણાં દુઃખની અને પીડાની કિંમત કેટલી ?
 ઓ ગરીબી ! બોલ અંદરખાને ઇજજત કેટલી ?
 મન અને કેવું જીવન એના ઉપર આધાર છે,
 બહારથી ના માપ કોની છે ઇબાદત કેટલી ?
 એક પળમાં રંગ સઘળા રૂપ લઈ ઊડી ગયા,
 જિંદગી આખી કરી'તી મેં ડિફજત કેટલી ?
 થૈ ગયો એ શખ્સ પૈસાદાર રાતોરાત કેં,
 સાવ ઓચિંતી ગઈ બદલાઈ આદત કેટલી ?
 પાંચસોની નોટમાંથી સો ને અંતે રૂપિયો,
 દાનપેટી લગ જતાં બદલાઈ દાનત કેટલી ?
 શું ફરક ? ક્યાંથી પડે ? આરંભમાં કેવી હતી ?
 ખૂબ ચાલી ભ્રષ્ટ થૈ ગઈ છે બગાવત કેટલી ?

૨. અર્થ શું થાતા હશે ?

ગામ ઇચ્છા થાય ત્યાં વસતાં - ખસેડાતાં હશે,
 સાવ પણ ઘર ટૂંકીમાં આવતાં-જાતાં હશે.
 સૌ તળાવો ને નદી ભરપૂર છલકાતાં હશે,
 ને મશીનોથી ઋતુના રંગ પલટાતા હશે.
 ના પ્રદૂષણ ક્યાંય, કેવળ શુદ્ધ ને તાજી હવા,
 વૃક્ષ પણ વિટામિનોની ગોળીઓ ખાતાં હશે.
 હા, હશે પ્રત્યેક માણસનુંય પ્રોગ્રામિંગ થયું,
 યંત્રવત્ સૌ કામમાં પરફેક્ટ દેખાતા હશે.
 ને હશે આયુષ્ય થાકી જાવ ત્યાં લગ દેહનાં,
 પાર્ટસ જૂના થાય તો બ્રાન્ડેડ બદલાતા હશે.
 ના તરસ ના ભૂખ - નિદ્રા, લાગણી આંસુ નહીં,
 હે હૃદય ! એવા જીવનના અર્થ શું થાતા હશે ?

વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરતના આંગણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૭મા જ્ઞાનસત્રનું આયોજન તા. ૨૧, ૨૨, ૨૩ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૨ના રોજ થયું હતું. પરિષદ-પ્રમુખ શ્રી વર્ષા અડાલજાએ અધ્યક્ષસ્થાન શોભાવ્યું હતું.

૨૭મા જ્ઞાનસત્રના ત્રિદિવસીય કાર્યક્રમનો આરંભ યુનિવર્સિટીના કન્વેન્શન હોલમાં તા. ૨૧, શુક્રવાર, સવારે ૧૧ કલાકે કવિશ્રી નર્મદના ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ કાવ્યના સુંદર ગાન સાથે થયો હતો. મંચસ્થ મહાનુભાવો સર્વશ્રી અશોક વાજપેયી (પ્રસિદ્ધ કવિ અને વિવેચક), ગોવિંદ સરૈયા (જાણીતા ફિલ્મ-દિગ્દર્શક), વર્ષા અડાલજા, રઘુવીર ચૌધરી, ભગવતીકુમાર શર્મા, અનિલા દલાલ, હર્ષદ ત્રિવેદી, રાજેન્દ્ર પટેલ, દક્ષેશ ઠાકર (વા. ચા.) તથા જે. આર. મહેતા (કુલસચિવ) શોભાયમાન હતા. ઉદ્ઘાટકશ્રી અશોક વાજપેયી, અતિથિવિશેષશ્રી ગોવિંદ સરૈયા તથા અન્ય મંચસ્થ મહાનુભાવો દ્વારા દીપપ્રાગટ્ય-વિધિ સંપન્ન થયો હતો. શ્રી દક્ષેશ ઠાકરે સ્વાગત-પ્રવચનમાં જ્ઞાનસત્ર-આયોજનના આ પ્રસંગને એક મહત્ત્વના ઓચ્છવ તરીકે વર્ણવ્યો હતો. વધુમાં તેમણે આ વર્ષથી ગુજરાતી વિભાગનો અલગ દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો તે વાતનો સહર્ષ ઉલ્લેખ કર્યો તથા આ માટે આ વિભાગને શ્રી હિતેશ પટેલ દ્વારા રૂપિયા ૨ કરોડ જેટલી રકમનું દાન પ્રાપ્ત થયું હતું તેનો આનંદ પ્રગટ કર્યો હતો. મંચસ્થ માનવંતા મહેમાનોનું શાલ તથા પુસ્તક અર્પણ કરીને સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ ‘તાપી દક્ષિણ તટ...’ નામે આ પ્રસંગે તૈયાર કરવામાં આવેલ ‘સ્મરણિકા’નું શ્રી વર્ષા અડાલજાના હસ્તે વિમોચન કરવામાં આવ્યું હતું. તદ્દુપરાંત કુલપતિશ્રીના પુસ્તક ‘શિક્ષક ઉડ્ડયન’નું વિમોચન કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ પરિષદના મહામંત્રીશ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે પરિષદની કામગીરીનો વાર્ષિક અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો. સૌ ડેલિગેટ્સને ૪૪ પાનાંની પુસ્તિકા મારફત અહેવાલ આગોતરો વિતરિત કરવામાં આવ્યો હતો અને શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે રજૂઆત દરમિયાન સંક્ષેપમાં લગભગ બધી જ મહત્ત્વની કામગીરીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે દરેક દિશાઓમાં પરિષદનું કામ ચાલે છે. તેમણે એ વાત ભારપૂર્વક જણાવી કે પરંપરા અને આધુનિક એવી બંને ધારાઓનું જતન પરિષદ કરે છે. પરિષદની સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાનો ઉલ્લેખ કર્યો તેમ સુરતના મિત્રો દ્વારા થતી કામગીરીનો ઉલ્લેખ કર્યો. પરિષદની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓના ઉલ્લેખ દ્વારા તેમણે પ્રવૃત્તિના વ્યાપનો ખ્યાલ આપ્યો હતો.

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ અધ્યક્ષશ્રી વર્ષા અડાલજાનો પરિચય રસપ્રદ શૈલીમાં

આપ્યો હતો. તેમણે તેમના વક્તવ્યમાં અશોક વાજપેયી, ગોવિંદ સરૈયા, અનિલાબહેન દલાલ તથા ભગવતીકુમાર શર્મા વગેરે સૌ વિશે ટૂંકા ઉલ્લેખો કર્યા હતા. વર્ષા અડાલજાનો પરિચય આપતાં તેમણે વર્ષાબહેનની વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, નાટ્યપ્રવૃત્તિ વગેરેની વાત કરી તેમ ગુણવંતરાય આચાર્યનાં દીકરી તરીકેય ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ધીરુબહેન પટેલ, હિમાંશી શેલત, કુંદનિકા કાપડિયા વગેરે નારીવાદી લેખિકાઓનો ઉલ્લેખ કરીને આ ક્ષેત્રમાં વર્ષાબહેનના નારીવાદી લેખનને યાદ કર્યું હતું.

અધ્યક્ષીય પ્રવચનમાં શ્રી વર્ષા અડાલજાએ પંદર પાનાંના તેમના મુદ્રિત વક્તવ્યને તંતોતંત વાંચવાને બદલે આરંભમાં કેટલીક કેફિયત રજૂ કરીને સુરત સાથેના, પરિષદ સાથેના ક્રમશઃ વિકસી આવેલા સંબંધોને યાદ કર્યા હતા. તેમણે પોતાના વક્તવ્યનું શીર્ષક આપ્યું હતું – “આખરે વાત માણસની છે.” તેમણે કહ્યું કે “ઈ. સ. ૧૯૭૨માં આજોલ, પરિષદના જ્ઞાનસત્રમાં આવી હતી અને આજે જ્ઞાનસત્ર સુરતમાં છે. ૨૦૧૨માં હું એનાં પ્રમુખપદે છું, મારું ગમતું હોંશીલું શહેર. મારે માટે સુરત સોનાની મૂરત બન્યું. નિયતિનું એક વર્તુલ પૂરું થયું. મારી સર્જનયાત્રાનો ચાલીસ વર્ષે આ મુકામ આવશે એવું તો સપનામાંય ધાર્યું નહોતું !” સદ્ગત ભોળાભાઈ પટેલનું તેમણે ભાવપૂર્વક સ્મરણ કર્યું અને કહ્યું કે “આજે ભોળાભાઈને સ્થાને ઊભી છું, એ વાતથી મારા મનમાં વિષાદ પણ છે.” પછી સુરત વિશે બોલતાં જણાવ્યું કે “રત્નનગરી, વસ્ત્રનગરી સુરતની અસલી ઓળખ એક સાહિત્યતીર્થની છે.” પછી સુરતના સાહિત્યકારોને સંભાર્યા. ત્રણ નન્ના – નર્મદ, નવલરામ, નંદશંકર – નો ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું કે “આ નન્નામાં ચોથું નામ હવે લેવું પડે, નાનુભાઈ નાયક.” ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ, ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા, ચં. ચી., જ્યોતીન્દ્ર દવે વગેરેના નામોલ્લેખ પછી ગનીભાઈ, વજુભાઈ ટાંક, સરોજ પાઠક વગેરેનુંય સ્મરણ કર્યું, અને ઉમેર્યું, “સુરત અનેક રત્નોથી ઝળાંહળાં છે. રણજિતરામ વાવાભાઈએ ઈ. સ. ૧૯૦૫ના એપ્રિલ મહિનામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ અધિવેશનનું આયોજન અમદાવાદમાં કર્યું હતું ત્યારે તેમનો ઉમંગ કેવો હતો તેનું વર્ણન એક સર્જકની હેસિયતથી કર્યું હતું અને પછી પરિષદ આજે તેમણે સેવેલાં સ્વપ્નોને કેવી હોંશથી સાકાર કરે છે તેનો ટૂંક ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પછી પૂર્વપ્રમુખોની વિદ્વત્તાને સંભારી સંકોચસહ જણાવ્યું હતું કે “મને કથામાં રસ છે, વાર્તાઓ લખું છું. વિદ્વત્તાનો મારો કોઈ દાવો નથી.” “મને રસ છે માણસમાં.” એમ કહી પોતાના વિષયની વાત માંડી. સ્ત્રીની યાતનાઓનું વર્ણન કરતી એક વીતક કથાનો પરિચય આપીને નારીવેદનાને વ્યક્ત કરી. આમ છતાં તેમણે સ્પષ્ટતા કરી, “ના. નારીવાદનો પ્રચાર કે ઢંઢેરા પીટવાનો કોઈ આશય નથી, હોઈ શકે પણ નહીં. સમાજસુધારકની ધજા પણ મારા હાથમાં નથી.” આ સ્પષ્ટતા પછીય પોતાના વિષય પર આવવાની નેમ સાથે કહ્યું કે “આ વાત વિગતે કહેવાનું એટલા માટે બને છે કે સાહિત્ય કેટકેટલી ધારાઓમાં વહે છે ! છેવટે સાહિત્યનો પિંડ તો જીવન છે, સાહિત્યની

કલાકૃતિનો ઘાટ સર્જકતાને ચાકડે ચડી એમાંથી ઘડાય છે.” વળી તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે “તો મૂળ વાત માણસની છે. સર્જનના કેન્દ્રમાં છે માણસ. માણસનો પર્યાય પણ માણસ જ. એની બાદબાકી કરી કશું ન નિપજાવી શકાય.” પોતાના અમેરિકા પ્રવાસની એક ઘટના ટાંકીને જણાવ્યું, “અમેરિકાના વોશિંગ્ટન ડી. સી.માં નાસામાં પ્રવેશતાં જ ચંદ્ર પરથી આણેલો પથ્થર પ્રદર્શિત થયો છે. તમે એને સ્પર્શી શકો. બધા પથ્થર સાથે ફોટો પડાવતા હતા, મેંય પડાવ્યો. ત્યારે મારી બાજુમાં ઊભેલું એક બાળક ચક્રિત થઈને એના પિતાને પૂછી રહ્યું હતું, ‘Daddy, it is just a stone. Why people are posing with it?’ આપણે ચંદ્ર સુધી પહોંચી જઈ શકીએ પણ મારી બાજુમાં ઊભેલા માણસનું રૂંવાડું સુધ્ધાં હું ન જાણતી હોઉં એવું બને !” ત્યારે સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું કે “સાહિત્ય એ છે જે મામસનો માણસને મોંભેળાપ કરાવે છે.”

અમૃતા પ્રીતમે એક વિશિષ્ટ પુસ્તકની વાત કરી છે, એની એક જ પ્રત સચવાઈ છે. તેનો ઉલ્લેખ કર્યો. અને કહ્યું, “પુસ્તકની સાથે સર્જકનો જન્મ થયો. સર્જક સમાજની ચેતના છે. કલાનું કામ જ્યારે ચેતના બને છે ત્યારે જીવનનો એક ચમત્કાર સર્જાય છે. એ સમાજના લોકોનો અવાજ બની જાય છે. તેમણે બદિનાથમાં છેક ઉપરની ટોચ પર પ્રાચીન વ્યાસગુફા છે તેની વાત કરી. ગુફામાં વ્યાસની કાળા પથ્થરની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત છે. અહીં ટોચ પર બેસીને સમગ્ર ભારતનું અખંડ દર્શન કરતાં વ્યાસ ભગવાને મહાભારત લખ્યું. પોતાનો અનુભવ ટાંકતાં વર્ષા અડાલજાએ જણાવ્યું કે “વ્યાસગુફાનાં દર્શને જતાં એ ટેકરી હું ચડતી હતી ત્યારે મેં અદ્ભુત દશ્ય જોયું. અડધે રસ્તેથી ટોચ પરની વ્યાસગુફા દેખાતી હતી અને ખડકોમાં કોતરાયેલી ગુફાની છત પર એક અતિ ભવ્ય લાંબી પથ્થરની પાટ આડી પડી હતી એનો કુદરતી આકાર એક અત્યંત વિશાળકાય પુસ્તકનો. જાણે પુસ્તકનાં પાનાંઓ હોય એ રીતે કુદરતી અંકાયેલી, કોરાયેલી રેખાઓ. મહાભારતનો વિરાટ ગ્રંથ જ. જાણે હમણાં એક તેજ ગતિનો પવન ફૂંકાશે અને પાનાંઓ ફરફર ઊડશે. આપોઆપ મારાથી વંદન થઈ ગયાં.” તેમણે વાચકની સજ્જતા માટે જિકર કરી. પુસ્તક વાચકને દષ્ટિ આપે છે તેમ જણાવી કહ્યું કે “પુસ્તક પૃથ્વી પરનું કલ્પવૃક્ષ છે.” અંતરમાં તેમણે જણાવ્યું કે “આખરે વાત માણસની છે” અને ઉમેર્યું કે “દીવડાઓ કોઈ પણ હોય પણ જ્યોતિ સૌની એક જ છે.” વર્ષાબહેને આરંભમાં જ પોતાની પરિષદપ્રીતિ વ્યક્ત કરતાં નારીસહજ ઉદ્દગાર કરેલો કે “પરિષદ મારું પિયર છે. પુરુષોને આ વાત નહિ સમજાય કારણ કે પુરુષોને પિયર હોતું નથી.” ઉદ્દઘોષક રાકેશભાઈએ યોગ્ય રીતે જ પોતાના સંચાલન નિમિત્તે સ્મરણાંકિત કર્યું હતું.

ત્યારબાદ શ્રી કપિલદેવ શુક્લએ ઉદ્દઘાટકશ્રી અશોક વાજપેયી તથા અતિથિવિશેષશ્રી ગોવિંદ સરૈયાનો પરિચય આપ્યો હતો. શ્રી અશોક વાજપેયીએ ઉદ્દઘાટકીય ઉદ્દબોધનમાં કહ્યું કે કોઈ ભારતીય ભાષાએ ‘જ્ઞાનસત્ર’નું આયોજન કર્યાનું યાદ નથી. અને ઉમેર્યું કે જ્ઞાન સાથેનો સંબંધ તૂટતો જાય છે. બાકી સાહિત્ય

તો કલ્પનાનો પ્રદેશ છે. તેમણે જે કેટલીક વાતો કરી તેમાં અસમિયા ભાષાનો અનુભવ નોંધપાત્ર ગણાય. ત્યાંના સમ્મેલનમાં દોઢ લાખની સંખ્યા માટે મોટો મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. અશોકજીને આ વાત નવીન લાગી. પરંતુ સાનંદાશ્ચર્ય વચ્ચે નોંધ્યું કે અઢી લાખ લોકોની ઉપસ્થિતિ હતી. લોકો પોતે પોતાનો ભાષા પ્રતિનો આદર એક જવાબદારીની સભાનતા સાથે વ્યક્ત કરે છે. મરાઠી ભાષાનો અનુભવ યાદ કરતાં નારાયણ સૂર્ય પોતાના મળેલા સન્માનથી ગદ્ગદિત બન્યા હતા તે વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે ડોક્ટરર્સ, ન્યાયાધીશ વગેરે ઉચ્ચ ગજાના લોકો સાહિત્યના પ્રસંગે સ્વયંસેવક બની પોતાનો આદર પ્રગટ કરે છે. અશોકજીએ ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે બધી જ ભાષાઓ સંકટમાંથી પસાર થઈ રહી છે. અભાષાનું વર્ચસ્વ વધી રહ્યું છે. તેમણે કહ્યું કે ભાષાઓની કટોકટી તે માનવ્યની કટોકટી છે. સંસાર ભાષાના કારણે નિર્માણ પામે છે. તેમણે ભારપૂર્વક કહ્યું કે ભાષાનો ઉદ્ભવ એ જ મોટી કાન્તિ છે; અન્ય કાન્તિઓ તો પછીથી તેના આધારે છે. માતૃભાષાનો મહિમા કર્યો અને ઉપસ્થિત સંકટનો નિર્દેશ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે માતૃભાષાનો લોપ તે ભાષાનો લોપ નથી, માનવ-સંસ્કૃતિનો લોપ છે. ભાષા મૌલિક ચિંતનથી બને છે તેમ જણાવી ગાંધીજીના ‘હિંદ સ્વરાજ્ય’ પુસ્તકનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમાં પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ પરની પૂર્વની સંસ્કૃતિની ટીકા છે. તેમણે બંગાળની બે વ્યક્તિ મળે તો તેઓ બંગાળી ભાષામાં વાત કરશે પણ બે હિંદી / ગુજરાતી વ્યક્તિઓ મળશે તો બેય ખોટી અંગ્રેજીમાં વાત કરશે. આ બેહૂદા વલણનો નિર્દેશ તેમણે કર્યો. તેમણે વર્તમાન સમયને સૌથી વધુ હિંસક સમય તરીકે ઓળખાવ્યો. દિલ્હીની વર્તમાન ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો, આતંકવાદ તો ખરો જ એમ કહી સાંસ્કૃતિક હિંસાનું ચિંતાજનક વલણ ચીંધી બતાવ્યું. વ્યક્તિની અવધારણા, સમાજની અવધારણાની વાત કરીને બજાર સમાજને પોતાના વર્ચસ્વ નીચે લાવે છે તે મોલસંસ્કૃતિની વાત કરી. તેમાં રહેલી બજારની હિંસાની વાત કરી. તેમણે એ વિરોધાભાસ ચીંધ્યો કે પહેલાં દુનિયા વિચારથી બદલાતી હતી; હવે દુનિયા ચીજોથી બદલાય છે. આપણાં ઘર ગોદામ બની રહ્યાં છે. સમાજની સંગ્રહવૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરી તેમાં છૂપાયેલી સમાજની હિંસાનો નિર્દેશ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે અધ્યાત્મનો આખરી બુજ સ્પર્શ સાહિત્ય છે. વર્તમાન સમયને તેમણે જૂઠના દિગ્વિજયનો સમય ગણાવ્યો. આ તકે ઈરાક પરના હુમલાનું દષ્ટાંત આપ્યું. અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડ બંને દેશના વડાઓ જૂઠ બોલી બોલીને ઈરાક પર હુમલો કરે છે. આપણે સૌ લાચાર નજરે આ બધું નિહાળી રહ્યા છીએ, નિરૂપાય બુદ્ધની જેમ નિષ્ક્રિય બની રહ્યા છીએ. સાહિત્યની એક વિશેષતા ચીંધી બતાવતાં કહ્યું કે સાહિત્ય પોતાની સત્તા સ્થાપિત નથી કરતું. રાજ્યસત્તાનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું કે ભાષા રાજ્યથી અધિક પ્રાચીન છે. માનવીય સ્વભાવની વાત કરતાં કહ્યું કે આપણે વધુ સ્વખશીલ છીએ. પણ આપણે સ્વખ સેવવાનું બંધ કર્યું છે કે આપણે આ દુનિયા બદલી નાખીએ. તેમણે ખેદ વ્યક્ત કર્યો કે માનવીય સ્થિતિને પ્રભાવિત કરે તેવું સાહિત્ય હવે રહ્યું નથી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે સાહિત્યનું સત્ય અધૂરું સત્ય છે જ્યાં સુધી ભાવક પોતાનું સત્ય તેમાં ઉમેરે નહિ. સાહિત્ય ભાવકને તેની સચ્ચાઈ સાથે સામેલ થવાનું નિમંત્રણ આપે છે. સાહિત્યની તારીર વર્ણવતાં

તેમણે કહ્યું કે સાહિત્ય તમામ સત્તાઓ સામે, વળી પોતાના માટે પણ, પ્રશ્નો ઉઠાવે છે. સાહિત્ય પોતાના સત્ય માટે પણ સંશય ઉઠાવે છે. તેથી જ સાહિત્યનું સત્ય વાસી નથી બનતું. સાહિત્ય સત્ય અને સૌંદર્યની ચોકસાઈ કરે છે, ન્યાયની કસોટી પર લઈ જાય છે. સાધારણનો મહિમા અન્ય કોઈ શિસ્તમાં નથી. અહીં તેમણે પ્રેમચંદ્રજીના ‘ગોદાન’ને સંભાર્યું. સમયની નાડ પર આંગળી મૂકી તેમણે જણાવ્યું કે આપણા સમયમાં આપણા અંતઃકરણ પર પ્રહાર છે. આ મૃતપ્રાય અંતઃકરણને જાગ્રત કરવું તે પ્રાપ્ત ધર્મ છે. વર્ષાબહેન તથા અશોકજી બંનેનાં વક્તવ્યોમાં રહેલ એકસમાન સૂર – વાયકે સક્રિય બનવું જોઈએ – ને ઉદ્દ્યોષક રાકેશભાઈએ પકડ્યો હતો. આ પછી સર્વશ્રી ગોવિંદ સરૈયા, ભગવતીકુમાર શર્મા તથા અનિલા દલાલે પ્રાસંગિક ટૂંક ઉદ્બોધનો કર્યા હતાં. ત્યારબાદ ગુજરાતી વિભાગ માટે રૂપિયા બે કરોડનું દાન આપનાર દાતાશ્રી હિતેશ પટેલનું સન્માન-અભિવાદન પુષ્પગુચ્છ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

ઉદ્ઘાટન-બેઠક પછીની બીજી બેઠકનો વિષય હતો – ‘સર્જકનું પુનઃ મૂલ્યાંકન : જ્યંત પાઠક.’ બેઠકના અધ્યક્ષ હતા શ્રી રવીન્દ્ર પારેખ. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી સતીશ વ્યાસ, મણિલાલ હ. પટેલ તથા વિજય શાસ્ત્રી. બેઠકના આરંભે શ્રી રવીન્દ્ર પારેખે વિષયની ટૂંકી ભૂમિકા બાંધી હતી. પછી પ્રથમ વક્તા શ્રી સતીશ વ્યાસે જ્યંત પાઠકની કવિતા વિશે સાહજિક શૈલીમાં વાત કરી હતી. તેમણે કહ્યું કે જ્યંત પાઠકની કવિતા ઓછાબોલી છે. જ્યંત પાઠકની કાવ્યવિષયક વિભાવના વિશે નિર્દેશ આપતાં સતીશ વ્યાસે જણાવ્યું કે જ્યંત પાઠક ઓછાબોલી કવિતાના પુરસ્કર્તા છે. કવિતા વાણીમાં નથી તેમ કવિતા મૌનમાં નથી. તેઓ માનતા / કહેતા કે બોલુંબોલું થતી કવિતા કવિતા છે. અહીં તેમણે ‘શું પંડિતનું પાધડું...’ ‘કવિતા ન કરીએ તો શું થાય ?’ ‘કાંકરો ફેંક્યો, અદલ ઘટ ફૂટ્યો ને કવિતા થઈ’ વગેરે દષ્ટાંતો આપ્યાં. તેમણે જણાવ્યું કે જ્યંત પાઠકે સોનેટ્સ લખ્યાં, પ્રયોગો કર્યા, વૈવિધ્યપૂર્ણ રચનાઓ કરી, સોનેટમાં ઘણું કામ કર્યું છે. કાવ્યના વિષયો પરત્વે નિર્દેશ કરતાં જણાવ્યું કે ભક્તિ કે દેશભક્તિથી કવિ આઘા રહ્યા છે. “આ અગાશી, આપણા હરદ્વાર-કાશી” રચનાનો ઉલ્લેખ કર્યો. કાશી-તીર્થસ્થાનની ભક્તિભાવે પ્રશંસા કરનાર નથી. તેમની કવિતામાં પ્રેમ, પ્રભુપ્રીતિ વગેરેનું નિરૂપણ છે. પ્રકૃતિવિષયક રચનાઓમાં ઉનાળાનાં ચિત્રો સરસ મળે છે. સતીશભાઈ જણાવે છે કે આ ચિત્રોમાં વિશેષતા, વિલક્ષણતા, વિચિત્રતા જોવા મળે. તેમણે દાંપત્યજીવનનું નિરૂપણ કરતું, નાજુક ભાવનું નોંધપાત્ર સોનેટ યાદ કર્યું અને બહુ જ ટૂંકા ઉલ્લેખથી સરસ આસ્વાદ કરાવ્યો, છંદપાઠ પણ સરસ થયો.

‘તમે આવ્યા મારે નગર, ઘરને આંગણ પિયા
અને મેં મૂર્ખાંએ રીસની રગમાં શબ્દ સરખો
કહ્યો ના પ્રીતિનો, સૌની જયમ દઈ દીધી મેં પણ વિદા.’

...

‘સ્વભાવે તીખી તે જરી જરીમાં વાંકું પડતું.’

આ સોનેટમાં દાંપત્યપ્રેમની નજાકત જોવા મળે છે. ગઝલપ્રકારની રચનાઓ કરવી એ એમની પસંદગીનું ક્ષેત્ર રહ્યું નહોતું. છતાં ‘ભીની ભીની હવામાં...’ રચના ઉલ્લેખનીય છે. ‘ભલાજી’ જૂથનાં કાવ્યોની વાત કરી. કેટલાંક સરસ કલ્પનોની વાત કરી. ‘રણ’ કાવ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો.

“સૂર્ય પાંખથી ખરખર રેત ખરે,
ઊંચી ડોકે ઊંટ આભનો / તડકો ચરે.”

‘ક્ષણોમાં જીવું છું’ સંગ્રહનો ઉલ્લેખ કર્યો. ‘૩૦મી જાન્યુ. ૧૯૯૪’ ગાંધીજી વિશેનું કાવ્ય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો. સતીશ વ્યાસે તેમની રજૂઆતમાં જયંત પાઠકના પોતે વિદ્યાર્થી હોઈને વર્ગમાં અને વર્ગની બહાર કવિ / અધ્યાપક સાથે જે વાતો, ચર્ચાઓ વગેરે થતાં તેની સંસ્મરણાત્મક ભૂમિકા સાથે વાત કરી હતી. તટસ્થ છતાં આત્મીય ભાવે આખી વાત મુકાઈ હતી.

પુનઃમૂલ્યાંકનની બેઠકના બીજા વક્તા શ્રી મણિલાલ હ. પટેલે જયંત પાઠકના સર્જનાત્મક ગદ્ય વિશે વાત કરી હતી. તેમણે કહ્યું કે ‘વનાંચલ’ વાંચીએ ત્યારે પંચમહાલની ભૂમિની સુગંધ અનુભવાય. તેમણે જણાવ્યું કે વનાંચલની ફેરતપાસને અવકાશ છે. વનાંચલના લેખને જયંત પાઠકને બંધવી નાખ્યા છે. ‘મર્મર’માં ગ્રામસંસ્કૃતિનાં ચિત્રો છે. તેમના ગદ્યમાં વનાંચલ, તરુરાગ, નદીસૂક્ત અને વિચારપ્રધાન નિબંધોનો સંગ્રહ. મણિલાલે કહ્યું કે મનેખનું કાળજું હોય તેનાથી વતનની વાત છૂટતી નથી. તેમણે જણાવ્યું કે “વનાંચલ હું વારંવાર વાંચું છું. સહજ ઝરણાની જેમ વહી આવતાં સ્મરણો એટલે વનાંચલ. શૈશવ લખાવે છે અને લેખક લખે છે.” ‘તરુરાગ’ ‘વનાંચલ’ની પૂર્તિરૂપ છે. ‘નદીસૂક્ત’ એ પોતાનું પુનરાવર્તન લાગે છે. ‘જનમભોમને જલાંજલિ’માં દર્શક ‘વનાંચલ’ વિશે લખે છે. “અકૃત્રિમ અને અનાયાસ શૈલીમાં વનાંચલ લખાયું છે.” મણિલાલ ઉમેરે છે કે “વનાંચલ, ખાસ તો ૧૨મું પ્રકરણ ગુજરાતી નિબંધનું ઘરેણું છે.” વિભૂતિભૂષણની ‘આરણ્યક’ની યાદ આપે છે. ‘તરુરાગ’માં ૧૧ વૃક્ષોની વાત કરી છે. તેની આગવી ઓળખ વર્ણવી છે. તેમણે સર્જકના સર્જનાત્મક ગદ્યનો પરિચય કરાવ્યો.

આ બેઠકના ત્રીજા વક્તા શ્રી વિજય શાસ્ત્રીએ જયંત પાઠકના વિવેચન અંગે વાત કરી હતી. તેમણે કહ્યું કે આ નિમિત્તે પંદરેક પુસ્તકોમાંથી પસાર થવાનું બન્યું. તેમણે જયંત પાઠકના વિવેચનનાં ત્રણ પાસાં તારવ્યાં.

૧. આધુનિક કવિતાપ્રવાહ, ૨. સૈદ્ધાન્તિક વિવેચન, ૩. પ્રત્યક્ષ વિવેચન.

આધુનિક કવિતાપ્રવાહ અંગે જયંત પાઠકના જ શબ્દો તેમણે યાદ કર્યાં. “સુન્દરમૂનું અર્વાચીન કવિતા જ્યાં પૂરું થાય છે ત્યાંથી મારું કામ શરૂ થાય છે.” વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના માર્ગદર્શન નીચે આ અભ્યાસ તૈયાર થયો હતો. નવીનતર કવિતા વિશે, ઈ. સ. ૧૯૪૦ પછીની

કવિતા વિશે આમાં અભ્યાસ છે. નવનિનતમ વિશે અહીં અભ્યાસ અપેક્ષિત નથી. તેમણે કહ્યું હતું “તે બીજા કરશે.” આ અભ્યાસ જ્યારે થાય ત્યારે પૂર્વવર્તી સમયનું નિરૂપણ જરૂરી બને. તેમણે તેમ કર્યું. તેમનો ગદ્યલય વગેરે નોંધપાત્ર છે.

સૈદ્ધાંતિક ચર્ચાના મુદ્દે તેમણે જણાવ્યું કે પશ્ચિમના ઘણા વિવેચકોને તેમણે વાંચ્યા છે. તેમજ ભારતીય શાસ્ત્રીય મીમાંસાનો સારો અભ્યાસ છે. શુદ્ધ કવિતાનો મુદ્દો તેમની ચર્ચાનો વિષય બને છે. શેલીના ‘સ્કાયલાર્ક’ કાવ્યમાં Contemplation છે તેમ કહેતા. ન્હાનાલાલ ઉપર ઘણા લેખો આપ્યા છે.

અપદ્યાગદ્યની ચર્ચામાં જ્યંત પાઠક ડોલનશૈલી સ્વીકારી શકતા નથી. જ્યંત પાઠક છંદના આગ્રહી છે. તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો કે કૃત્તિનિષ્ઠ સમીક્ષાઓ જ્યંત પાઠકે આપી છે. ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું કે જ્યંત પાઠક સમદર્શી, મધુદર્શી વિવેચક છે. તેમનું વલણ કેથોલિસિટીનું છે. તેમનામાં સમજપૂર્વકની શાલીનતા પ્રવર્તે છે.

પુનઃમૂલ્યાંકનની બેઠકના અધ્યક્ષશ્રી રવીન્દ્ર પારેખે તેમના અધ્યક્ષીય વક્તવ્યનો વિષય પસંદ કર્યો હતો – ‘ડૉ. જ્યંત પાઠકની કવિતા : મૂલથી ઊર્ધ્વમૂલ તરફ.’ એટલે કે તેમણે જ્યંત પાઠકની કવિતા વિશેનો પોતાનો અભ્યાસ રજૂ કર્યો હતો. આમ તો આ બેઠકના બધા જ વક્તાઓએ જ્યંત પાઠકની કવિતાને એક યા બીજી રીતે યાદ કરી હતી. તેમાં સૌની કવિતાપ્રીતિ તેમ જ્યંત પાઠકની કવિતા માટે પ્રીતિ એમ સમજાતું હતું. પણ અધ્યક્ષ તરીકે ૨૦ પાનાંનું છાપેલું વક્તવ્ય સુલભ કરી આપ્યું હતું અને તેમાં જ્યંત પાઠકની કવિતાને સમગ્રપણે મૂલવવાનો પ્રયત્ન હતો. કવિના આરંભથી અંત સુધીના બધા જ સંગ્રહોને ક્રમશઃ અવલોકતાં જઈ, યોગ્ય કાવ્યપંક્તિઓ રજૂ કરતાં જઈ કવિના જે કાંઈ વિશેષ પ્રગટતા હોય તેને ચીંધી બતાવી એક સરસ આસ્વાદ-આલેખ આપ્યો હતો. રવીન્દ્ર પારેખ આરંભમાં જ નોંધે છે : “તે વગડા અને ગાંધીવિચારધારાથી ઘડાયા છે. તે પ્રકૃતિથી તો ખરા જ, સંસ્કૃતિથી પણ દીક્ષિત છે.” જ્યંત પાઠક એટલે વનાંચલ એવા સમીકરણમાંથી જાણે સૌને મુક્ત કરવા રવીન્દ્ર પારેખ ઉદ્યુક્ત બન્યા છે. તેમણે કવિની કવિતાને ચાર ભાગમાં વહેંચી છે.” પહેલો ખંડ તે વનાંચલ પૂર્વેની કવિતાનો, બીજો ખંડ તે વનાંચલ પછીની કવિતાનો, ત્રીજો ખંડ તે અધ્યાત્મરંગી કાવ્યોનો ને ચોથો ખંડ તે કવિતાવિષયક કવિતાનો ને પ્રકીર્ણ કાવ્યોનો.” રવીન્દ્ર પારેખ નોંધે છે : “આમ કવિને ગઝલ બહુ ફળી નથી, પણ ‘મર્મર’નું આ મુક્તક તેમને ઘણી તકો આપે છે.

‘મને જિંદગીને મરણની ખબર છે,
કબર પર ફૂલો ને ફૂલો પર કબર છે.’

એક બીજું નિરીક્ષણ તેઓ આપે છે. “ ‘વિસ્મય’ સુધી કવિ પ્રભાવ ઝીલે છે, તે પછી પ્રભાવ પાડે છે.” તેમણે કવિનું એક મનોરમ કલ્પનોહ્યન ટાંક્યું છે :

‘એક માળો બાંધીએ આકાશમાં,
ચંદ્રકિરણોની સળી લો ચાંચમાં.’

‘સર્ગ’માં પણ શારકામ ઊંડું ચાલે છે એમ નોંધી ‘ચિતારો’ નામક ગીતનો એક અંતરો રજૂ કરે છે :

એક લસરકે ઊગી નીકળ્યાં
જંગલ જંગલ ઝાડ
ટપકે ટપકે ફૂટી નીકળ્યાં
ધરતી પરથી પહાડ !

ઘટ્ટનીલિમા નરી -

અજબ મિલાવટ કરી

ચિતારે રંગપ્યાલીઓ ભરી.’

એક એવું કવિ કલ્પનાનું દષ્ટાંત નોંધે છે :

‘હવે ફાટયું કાલું નામનું, તડકાના હૂંફભર્યાં
સુંવાળા ને ધોળા અહીંતહીં રૂનાં પોલ ઊડતાં.
નવેલા રોમાંચે દ્રુમ રુધિર કોશો ઊઘડતાં;
ઊંચે પહોં પહોં જયધ્વજ ધરાના ફરફર્યાં.’

કપાસના ફાટતા કાલાની જેમ વસંત વિસ્ફોટે છે અહીં ! પ્રકૃતિમાં રહેલું નાદતત્ત્વ કવિ આમ પ્રમાણે છે :

‘રોજ ખરે છે પાન, રડે છે ડાળ
ખડખડ ખડખડ પીળું હસે છે કાળ !’

જયંત પાઠક અછાંદસમાં બાળકથાતત્ત્વ કઈ રીતે ચિંતન સુધી પહોંચે છે તેનું એક દષ્ટાંત રવીન્દ્ર પારેખ નોંધે છે :

‘જે જાણે તે જાણે
મૃત્યુ એટલે કાચબો
ધીમે ચાલીને એ હંમેશાં
સસલાને હરાવે છે.’

જીવન, વચ્ચે વચ્ચે ઝોલાં ખાતું હોય છે, પણ મૃત્યુની ગતિ ધીમી, મક્કમ, અટલ અને અતૂટ છે. જીવન ગમે તેટલું આગળ કૂદે પણ મૃત્યુ તેને હરાવે જ છે.

રવીન્દ્ર પારેખ નોંધે છે : “જયંતભાઈની કવિતાઓમાં ઝાઝા વળાંકો ને મોટાં પરિવર્તનો નથી, પણ દરેક સંગ્રહે કોઈ નવું તત્ત્વ ઉમેરાય છે, ને તે ભળી ગળી જાય તે રીતે. તેને સાચવીને સૂક્ષ્મદર્શકથી જોવું પડે છે. એક પછી એક શિખરો સર કરતાં કવિ ચિંતન સુધી આવે છે. સોનેટ છે. માત્રામેળી રચનાઓ છે, પણ મહિમા અછાંદસનો છે : મૂલ અહીં ઊર્ધ્વમૂલ બને

છે.

‘મૂળિયાં વગર – જાણે અધ્ધર વવાયો છું.’

અંતમાં રવીન્દ્ર પારેખ જણાવે છે કે “મૂલનો મહિમા કરતાં કરતાં કવિ ઊર્ધ્વમૂલ બને છે. વનથી મન ને ત્યાંથી ગગન એ જયંતભાઈની કવિતાનો ઊર્ધ્વમુખી વિસ્તાર છે.”

આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી નીતિન વડગામાએ કર્યું હતું.

પ્રથમ દિવસની ત્રીજી બેઠક રાત્રે ૭.૩૦થી ૮.૩૦ વાગે હતી. શ્રી વર્ષા અડાલજાના અધ્યક્ષસ્થાને યોજાયેલી આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે કર્યું હતું. આ બેઠકમાં પારિતોષિક-વિતરણ કરવામાં આવ્યું હતું. ૫૬ પાનાંની પુસ્તિકામાં ૨૦૧૦-૨૦૧૧ના બે વર્ષના ગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો પૈકી પુરસ્કૃત લેખકો તથા પારિતોષિકોની માહિતી અત્રે સુલભ હતી. પુરસ્કૃત લેખકો પૈકી જે ઉપસ્થિત રહ્યા તેમને પારિતોષિક વિતરણ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

ચોથી બેઠકમાં રાત્રિ-કાર્યક્રમમાં ‘મળેલા જીવ’નું વાચિકમ્ પ્રસ્તુત થયું હતું. તમામ પ્રેક્ષકોને પ્રભાવિત, રસતરબોળ કરનારું આ વાચિકમ્ આ સત્રની કાયમી સ્મૃતિભેટ બની રહેશે. સંકલન અને નિર્દેશન શ્રી પરેશ નાયક તથા સહયોગ દષ્ટિ પટેલનાં હતાં. કલાકારો હતાં સર્વશ્રી રાજુ બારોટ, આરતી પટેલ, અર્ચન ત્રિવેદી, મોરલી પટેલ, ભરત ઠક્કર, જિગીષા ત્રિવેદી, તુષાર દવે. સૌ અભિનંદનને પાત્ર છે.

જ્ઞાનસત્રના બીજા દિવસે તા. ૨૨, શનિવારના રોજ સવારે ૮.૦૦થી ૮.૩૦ કલાકે યુનિવર્સિટીના મિટિંગ હોલમાં મધ્યસ્થ અને કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક મળી હતી.

સવારે ૧૦.૦૦ કલાકે જ્ઞાનસત્રની પાંચમી બેઠકનો પ્રારંભ થયો હતો. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી કીર્તિદા શાહે કર્યું હતું. આ બેઠકમાં ૨૦૧૦-૨૦૧૧ એમ બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું રજૂ થયું હતું. કીર્તિદાબહેને સરવૈયાની બેઠકને જ્ઞાનસત્રના હૃદય સમાન ગણાવી હતી. આ બેઠકના અધ્યક્ષશ્રી દીપક મહેતા હતા. તેમણે આરંભમાં ભૂમિકારૂપ ટૂંકું ઉદ્બોધન કર્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું કે સરવૈયાનું કામ રણજિતરામ એકલે હાથે કરતા હતા. આજે આપણે આખા દિવસની બે બેઠકો અને ૧૧ વક્તાઓ દ્વારા આ કામ સંપન્ન કરીએ છીએ. આ કામ માટે ભૂતકાળમાં જેમ ટાંચા સાધનો હતાં તેમ અત્યારે પણ પરિસ્થિતિમાં બહુ ફેર પડ્યો નથી. તેમણે નોંધ્યું કે સરવૈયાની જે કામગીરી જ્ઞાનસત્રમાં થાય છે તેના પ્રકાશનની કે જાળવવાની વ્યવસ્થા નથી. ત્યારબાદ સર્વશ્રી અજયસિંહ ચૌહાણ, શૈલેષ ટેવાણી, પાડલ દેસાઈ, સંધ્યા ભટ્ટ, રૂપા શેઠ એમ પાંચ વક્તાઓએ અનુક્રમે કવિતા, નાટક, વિવેચન, ચરિત્ર-સાહિત્ય, અનુવાદ સાહિત્યના ક્ષેત્રે છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલ પુસ્તકો અંગે સમીક્ષાત્મક ટિપ્પણીઓ સાથે પેપરરીડિંગ કર્યું હતું. બધા જ વક્તાઓની તૈયારી તથા રજૂઆત પ્રશંસનીય રહ્યાં હતાં.

બપોરે ૩.૦૦ કલાકે જ્ઞાનસત્રની છઠ્ઠી બેઠકનો પ્રારંભ થયો હતો. આ બેઠકનું

સંચાલન શ્રી જનક નાયકે કર્યું હતું. અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી દીપક મહેતાએ જવાબદારી સંભાળી હતી. સરવૈયાની આ બેઠકમાં સર્વશ્રી કનુ ખડદિયા, દીપક પટેલ, અજય રાવળ, યશોધર રાવલ, રાજેશ્વરી પટેલ, વિરંચિ ત્રિવેદી એમ છ વક્તાઓએ અનુક્રમે ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા-૨૦૧૦, ૨૦૧૧, નિબંધ, સંશોધન-સંપાદન, બાળસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં છેલ્લાં બે વર્ષના ગાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ પુસ્તકો અંગે સમીક્ષાત્મક નોંધ સાથેનાં પેપરરિડિંગ કર્યાં હતાં. સરવૈયા અંગે સૌ વક્તાની નિષ્ઠા તેમની રજૂઆતમાં દેખાતી હતી. અધ્યક્ષશ્રીએ સૂચન કર્યું હતું કે હવે પછી આ બેઠકમાં સામયિકોની ચર્ચા માટે અવકાશ ઊભો કરવો.

સાતમી બેઠક રાત્રે ૮.૩૦ વાગે શરૂ થઈ હતી. યજમાન સંસ્થા તરફથી સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમની રજૂઆત થઈ હતી. મુખ્ય મહેમાન શ્રી મનોજકુમાર દાસ (કમિશનરશ્રી, સુરત મહાનગરપાલિકા) તથા અતિથિવિશેષ શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી (મહામાત્ર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી) અને શ્રી સૌરભભાઈ જે. દેસાઈ – પલસાણા ઉપસ્થિત હતા. શાસ્ત્રીય નૃત્યો, પારસી કોમેડી દ્વારા શ્રોતાજનોનું પ્રસન્નકર મનોરંજન થયું હતું.

તા. ૨૩, રવિવારે સવારે ૯.૦૦ વાગે આઠમી બેઠકનો આરંભ થયો હતો. આ બેઠકનાં અધ્યક્ષા શ્રી ઈલા આરબ મહેતા હતાં. સંચાલન શ્રી કીર્તિદા શાહે સંભાળ્યું હતું. વિષય હતો ‘સાહિત્યસ્વરૂપ : નવલકથા : સમકાલીન નવલકથા.’ વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસ, ભરત મહેતા અને ગુણવંત વ્યાસ. શ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસે ભાષાકર્મદંષ્ટિએ સમકાલીન નવલકથા અંગે ચર્ચા કરી હતી. તેમની અનુપસ્થિતિમાં તેમનો નિબંધ શ્રી મનસુખ સલ્લાએ વાંચ્યો હતો. નિબંધમાં તેમણે ભાષાકર્મની સામાન્ય ચર્ચા કર્યા બાદ ધ્રુવ ભટ્ટની ‘અકુપાર’ નવલકથામાં ભાષકર્મ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. ‘ગર્વમાં ગર મા, ગર તો ડર મા’, ‘ઈને ગર્વમાં પાણાથી માણાહ સહુની ચિન્તા’ આવાં વાક્યો અને અન્ય ભાષાતપાસ કરી હતી. શ્રી ભરત મહેતાએ સમકાલીન નવલકથાનાં સામગ્રીલક્ષી સ્થિત્યંતરો વિશે પોતાની હંમેશની જોશભરી ભાષામાં રજૂઆત કરી હતી. ૩૦ વર્ષના ગાળામાં મહત્ત્વની અનેક કૃતિઓના ઉલ્લેખ સાથે પોતાના સ્પષ્ટ અભિપ્રાય સાથે રજૂઆત કરી હતી. તેમણે વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવ્યું હતું કે આજના એટલે કે સમકાલીન પ્રશ્નોને નિરૂપતી કથા હોય તો સમકાલીન નવલકથા બને. તેમણે પોતાના લેખને એક પેટાશીર્ષક આપ્યું – ‘હાંસિયાનો રણકતો અવાજ’. રઘુવીર ચૌધરીની ‘ઉપરવાસ’ કથાત્રયીના ઉલ્લેખ સાથે વાતની શરૂઆત કરી હતી. પછી ઈલા આરબ મહેતાની ‘૩૨ પૂતળીની વારતા’, ‘સાત પગલાં આકાશમાં’; બિંદુ ભટ્ટની ‘મીરા યાજ્ઞિકની ડાયરી’, ‘અખેપાતર’; અશોકપુરી ગોસ્વામીની ‘કૂવો’; સુવર્ણાની ‘અષાઢ તું આવ’; રવીન્દ્ર પારેખની ‘લટહુકમ’; હિમાંશી શેલતની ‘આઠમો રંગ’ વ. વ. અનેક નવલકથાઓના ઉલ્લેખો સાથે સ્થિત્યંતરના મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરતા ગયા. અંતમાં તેમણે નોંધ્યું કે નવા વિષયો આવ્યા છે, આપણે રાજકીય નવલકથા લખી શકતા નથી, અનેક પરિમાણોમાં વિસ્તરે તેવાં પાત્રો નથી. શ્રી ગુણવંત વ્યાસે સમકાલીન નવલકથામાં

સ્વરૂપલક્ષી સ્થિત્યંતર વિશે વાત કરી. તેમણે કહ્યું કે સ્વરૂપ અને સામગ્રીનો ભેદ પોતે કરતા નથી. તેમણે ‘કલ્પતરુ’, ‘આંગણિયાત’ વગેરેના ઉલ્લેખ સાથે વાતનો આરંભ કર્યો. ત્રીસ વરસના સમયગાળામાં નવલકથામાં બદલાયેલ લાક્ષણિકતાઓ વર્ણવી. ‘કાચંડો’, ‘દર્પણ’, ‘લટહુકમ’, ‘સુરાસુરા’, ‘કાફ્લો’, ‘ગીધ’, ‘અંધારું’, ‘ખડકી’, ‘સત્ય’, ‘સમુદ્રાન્તિકે’ – ‘તત્ત્વમસિ’ – ‘અકુપાર’ વગેરે અનેક કૃતિઓના ઉલ્લેખ સાથે વાત કરી. ત્યારબાદ બેઠકનાં અધ્યક્ષા શ્રી ઇલા આરબ મહેતાએ સર્જક તરીકેની મૂંઝવણ સાથે વાતનો આરંભ કર્યો. વી. એસ. નાઇપોલ તથા ઉમાશંકરને યાદ કર્યાં. બંને પોતાના ગામથી શબ્દ લઈને નીકળ્યા છે. નાયપોલને ટાંકીને ઇલાબહેને કહ્યું કે લખવા માટે You need a vast experience. જોકે અધ્યક્ષશ્રીનાં વક્તવ્યોની છપાયેલી પુસ્તિકામાં તેમનું ૧૦ પાનાંનું વક્તવ્ય ‘સમકાલીન નવલકથા’ વિષય પર વિતરિત થયું હતું પરંતુ મંચ પરથી તેમણે કેટલીક વાતો ટૂંકમાં રજૂ કરી હતી. તેમણે કહ્યું કે નવલકથાકાર માટે લેખનમાં નૂતનતા અને ઉત્તેજકતાની જરૂર છે. ૨૧મી સદીના નવલકથાના લેખક સામેના પડકારોનો ઉલ્લેખ કરી નવાં મૂલ્યો ક્યાં ? એવો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો હતો. ઉદ્યોગીકરણ, જમીનો લઈ લે છે, નવા ફ્લેટો થાય છે વગેરે આજની સમસ્યાઓ છે. ઉત્તેજના એટલે શું ? Sex, સમલિંગી સંબંધ, દારૂ, પબ, મહેફિલો, Live in Relationship એમ નિરૂપણવિષય આવતા જાય. નવીનતાની વ્યાખ્યા શું ? તેમણે ટોકરિયા બાવાનું દૃષ્ટાંત આપ્યું. અનેક રંગના ટુકડા શરીર પર લગાવીને નીકળતો બાવો જેમ આકર્ષે છે તેમ કરવાનું છે ? તેમણે જણાવ્યું કે જીવનના પાયાનાં મૂલ્યો સાથે લેખકે સમ્મત થવું જ જોઈએ. ભરત મહેતાના ‘ફળની આશા છોડવી જોઈએ’ ના કટુ ઉલ્લેખનો પ્રતિવાદ કરીને જણાવ્યું કે ફળની આશા છોડવાની વાત માર્કિક છે. લેખક માટે ભીતરની સંવેદના એ કૃષ્ણ છે; મૂર્તિ એ કૃષ્ણ નથી. બુકર પ્રાઇસ-વિજેતાને ટાંકીને કહ્યું, People find happiness in serious reading. આ વાંચ્યા પછી હું વધુ સારો માણસ બન્યો ? જો ‘હા’ તો હું સફળ; ‘ના’ તો નિષ્ફળ. કલાકાર કારીગર મટી જાય અને કલાકાર બને તેમાં સર્જકની સાર્થકતા છે.

ત્યારબાદ સવારે ૧૧.૦૦ કલાકે જ્ઞાનસત્રની નવમી બેઠકનો પ્રારંભ થયો હતો. આ બેઠકના અધ્યક્ષા શ્રી ભગવાનદાસ પટેલ હતા. સંચાલન શ્રી દક્ષા વ્યાસે સંભાળ્યું હતું. ‘દક્ષિણ ગુજરાતની લોકકથા’ વિષય પરની આ બેઠકમાં આરંભમાં અધ્યક્ષશ્રી ભગવાનદાસ પટેલે તેમનાં છાપેલાં ૩૦ પાનાંના વક્તવ્યનો સંક્ષેપ ૧૮ પાનાંમાં કરીને રજૂ કર્યો હતો અને સમયસંદર્ભને નજર સમક્ષ રાખી ૬ પાનાનું વાચન કર્યું હતું. તેમનો વિષય હતો – ‘ગુજરાતી સાહિત્યનાં ભીલી મૌખિક મહાકાવ્યો.’ તેમાં તેમણે શરૂઆતમાં સંસ્કૃતિવિષયક ચર્ચા કરી હતી. તેમણે જણાવ્યું કે “સંસ્કૃતિને પ્રકાર નથી હોતા, પરંતુ થર હોય છે. સંસ્કૃતિના નાગરિક, ગ્રામીણ અને આદિવાસી એવા ભેદ કૃતક છે. સંસ્કૃતિને ભેદ નથી હોતા પણ એકમો હોય છે.” પછી જણાવે છે કે “લોકનો જીવન અને જગતને

જોવા-જાણવા-સમજવાનો અને અભિવ્યક્તિ કરવાનો પરંપરા-આધારિત અભિગમ એટલે લોકસંસ્કૃતિ. લોકસંસ્કૃતિ લોકવિદ્યા દ્વારા પ્રગટ થાય છે. (ફોકલોર). લોકસંસ્કૃતિની એક શાખા એ લોકવિદ્યા છે અને લોકવિદ્યાની એક પ્રશાખા એ લોકસાહિત્ય છે. લોકસાહિત્યનો એક પ્રકાર એ લોકમહાકાવ્ય છે.” મૌખિક પરંપરામાં હોવાથી મૌખિક મહાકાવ્ય કહેવાય છે. ભીલી મહાકાવ્યોનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્વીકાર થાય તે માટે તેમણે દલીલો સહિત રજૂઆત કરી. આ બેઠકમાં અન્ય ત્રણ વક્તાઓએ – સર્વશ્રી જયાનંદ જોષી, વિક્રમ ચૌધરી અને ડાહ્યાભાઈ વાઢુએ – અનુક્રમે ‘લોકકથાનું સ્વરૂપ’, ‘ઘોડિયા અને ચૌધરી લોકકથાઓ’ અને ‘કુંકણા લોકકથાઓ’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. વિક્રમ ચૌધરીએ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમથી લોકકથાનું નિદર્શન આપ્યું હતું. વિક્રમ ચૌધરી તથા ડાહ્યાભાઈ વાઢુએ જે તે લોકભાષામાં કથા કહી સંભળાવી હતી. તેથી જે તે ભાષાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય વિદ્વાનોને પ્રાપ્ત થયો હતો.

જ્ઞાનસત્રની દશમી (સમાપન) બેઠકનો પ્રારંભ ૧.૦૦ વાગે થયો હતો. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી રાકેશ દેસાઈએ સંભાળ્યું હતું. મંચસ્થ મહાનુભાવોમાં સચિવશ્રી ભાગ્યેશ જહા (અતિથિવિશેષ), વર્ષા અડાલજા (અધ્યક્ષ), દક્ષેશ ઠાકર, રઘુવીર ચૌધરી, અનિલા દલાલ, હર્ષદ ત્રિવેદી, રાજેન્દ્ર પટેલ, જે. આર. મહેતા શોભાયમાન હતા. શ્રી દક્ષેશ ઠાકરે અતિથિવિશેષશ્રીનું સન્માન કર્યું હતું. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે પરિષદ વતી ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો કે માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ ‘ગુજરાતી’ વિષયને દૂર કરવાનો વિચાર ચાલે છે તો તેનો વિરોધ નોંધાવીએ છીએ. આ પ્રસ્તાવ રજૂ કરનાર શ્રી રવીન્દ્ર પારેખ હતા અને ટેકો આપનાર શ્રી જનક નાયક હતા. સભાએ સર્વાનુમતે આ ઠરાવ પસાર કર્યો હતો.

ત્યારબાદ શ્રી ભાગ્યેશ જહાએ સંસ્કૃત ભાષામાં તેમના પ્રાસંગિક પ્રવચનનો આરંભ કર્યો હતો. તેમણે મેઘદૂતની શૈલીમાં ગાંધીનગરની પ્રાકૃતિક રમણીયતાનું વર્ણન કર્યું હતું. પછી માતૃભાષામાં વાત કરી તેમાં ‘ગુજરાત’ મેગેઝીનનું સરક્યુલેશન કઈ રીતે વધાર્યું તેની વિગતો આપી હતી. તે સાથે તેમણે ગુજરાતી ભાષા બોલનારની ચિંતા વ્યક્ત કરી હતી. ભાષા બચાવવાનો મુદ્દો ચર્ચ્યો હતો. આવાં જ્ઞાનસત્રો, સંવાદસત્રો, ગદ્યપર્વ વગેરેનાં આયોજનો કરીએ અને ભાષા બચાવીએ તેવી અપીલ કરી હતી. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ આશીર્વચન આપતાં જણાવ્યું હતું કે સરવૈયાની બેઠક સ્વતંત્ર કરવી અને પ્રતિવર્ષ કરવી તેવું વિચારાઈ રહ્યું છે. શ્રી વર્ષા અડાલજાએ જ્ઞાનસત્રની બધી જ બેઠકો અંગે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો. શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ કહ્યું કે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બંને સંસ્થાઓનું ગન્તવ્ય એક જ છે. આવી સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિઓ માટે અકાદમી કૂણો ભાવ અનુભવે તે જરૂરી છે. આ મહાયજ્ઞમાં યુનિવર્સિટી તથા મ્યુનિસિપાલિટીએ જે ફાળો આપ્યો તે અંગે આનંદ વ્યક્ત કર્યો. શ્રી દક્ષેશ ઠાકરે આભાર-પ્રવચનમાં જણાવ્યું કે આ જ્ઞાનસત્ર-ઘટનાની ક્ષણો મારા

માટે તથા યુનિવર્સિટી માટે શાન્ત બની રહેશે. શબ્દ-ઓચ્છવમાં સૌ જોડાયા તેનો આનંદ છે. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે ઉપસ્થિત સૌ સાહિત્યરસિકો, વિદ્યાર્થીઓ અને દક્ષેશ ઠાકર તથા આ તકે સંકળાયેલ તમામ વ્યક્તિઓ - સંસ્થાઓનો આભાર માન્યો હતો.

જ્ઞાનસત્રની ઉદ્ઘાટન-બેઠક પૂર્વે દક્ષેશ ઠાકર, મધુરાય, રાજેન્દ્ર પટેલ, સતીશ વ્યાસ, હર્ષદ ત્રિવેદી વગેરે મહાનુભાવોની ઉપસ્થિતિમાં પુસ્તક-પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન થયું હતું. ત્રણ દિવસ દરમિયાન સૌએ અનુકૂળતા મુજબ પ્રદર્શનની મુલાકાત લીધી હતી.

ત્રણ દિવસ દરમિયાન 'વિશ્વશાંતિની ગુરુકિલ્લી' વિષય પર જાણીતા પોલીસ અધિકારી શ્રી હસમુખ પટેલે એક ટૂંકું વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તે જ રીતે સુરતના નિવૃત્ત પોલીસ અધિકારીઓના એસોસિએશને શ્રી દક્ષેશ ઠાકરનું સન્માન કર્યું હતું.

આમ રજમા જ્ઞાનસત્રને અનેક પ્રકારે સફળતા સાંપડી હતી.

મને રસ છે માણસમાં. એના હૃદયમાં નિરંતર ખેલાતા મહાભારતના યુદ્ધમાં વિશાળ સોનાના મહેલમાં છેવાડાનાય છેવાડે ઘેરા અંધકારભર્યા સદા બંધ રહેતા ખંડમાંથી સદીઓથી ધરબાઈ ગયેલી મર્મભેદી ચીસ સાત દરવાજા વીંધીને જગતને સંભળાઈ. જેના શરીર અને લાગણીઓને પાશવી રીતે ટૂંપો દેવાયો હતો એવી નારીની મર્મભેદી ચીસ. એની પરનાં અત્યાચાર-અન્યાયની કહાણી એણે કરતાં કરતાં પોતે ગોપિત રહીને, બીજાની કલમે પ્રગટ કરી અને જગતભરમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. પછી તો એવાં અનેક પુસ્તકો ઠેકઠેકાણેથી પ્રગટ થયાં, થતાં રહે છે.

‘Not without my daughter’ એ ફિલ્મ ઘણાંએ જોઈ હશે, પુસ્તક વાંચ્યું હશે. સજકે શાંત ચિત્તે ઘરે બેસીને લખેલી, આ કોઈ કલ્પનાસભર નવલકથા નથી, પણ નક્કર નિર્મમ વાસ્તવિકતાની વીતકકથા છે. હાડોહાડ ધ્રૂજ જવાય એવી અમેરિકામાં વસતા પાકિસ્તાની ડૉક્ટર અને અમેરિકન પત્નીની આ વાત છે. બંનેનું દામ્પત્ય સુખમય છે. એક પુત્રી છે. ઈરાનિયન ડૉક્ટરને સતત તેના સ્વજનો ઈરાન આવવા દબાણ કરે છે. વર્ષોથી ગયા નથી, થોડા દિવસ કુટુંબીઓને મળી આવીએ – માંડ પત્નીને મનાવી ઈરાન જાય છે. પછી આરંભ થાય છે તનમનનું સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લેતી એક લાંબી ફૂરતાભરી દાસ્તાન. ઈરાન પહોંચતાં જ પત્નીનો પાસપોર્ટ લઈ લેવામાં આવે છે. ડૉક્ટર ઈરાનમાં જ રહી જાય છે. પત્નીને પરાણે બુરખો પહેરાવી જબરજસ્તી ધર્મપરિવર્તન, હિંસાનો દૌર શરૂ થાય છે. પોતાની પુત્રીના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે, સ્વાતંત્ર્ય માટે પત્નીને અહીંથી ભાગી છૂટવું છે. ચોવીસ કલાક અનેક આંખ તેની પર મંડાયેલી છે. અંતે નાની પુત્રીને લઈને, અફાટ ધગધગતું રણ, આંધી-તોફાન, કરાળ-ડુંગરાઓ વીંધીને કઈ રીતે અમેરિકન એમ્બેસીના આશ્રયે પહોંચે એની, એક ખમીરવંત નારીની, સાહસની, માતૃત્વના વિજયની અદ્ભુત સત્યઘટના છે. Violence against womenની રોતલ વિષાદભરી કથા નથી.

અહીં વાત પૂરી નથી થતી, નવા અધ્યાયનો આરંભ થાય છે. વર્ષો સુધી તેની પાછળ હત્યારાઓ ફરે છે, એ માળિયામાં, કોઈના ભંડકિયામાં છુપાતી રહે છે. આખરે

સમગ્ર વીતકકથાનું પુસ્તક લખી તે જાહેરમાં આવે છે, એ જ એનું રક્ષાકવચ છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એના પુસ્તક-પ્રવચનોથી અનેક સ્ત્રીઓને હિંમત આવી અને પોતાનાં સંતાનોને લઈ ભાગી ગયેલા હિંસક પતિઓના કબજામાંથી પાસપોર્ટ-પૈસા વિના સાત સમંદર અને વિકરાળ ડુંગરો, ઘનઘોર જંગલો અને રાજયસત્તાની નજર નીચેથી પોતાનાં સંતાનો છોડાવી લાવનાર અદ્ભુત માતાઓની કથાઓ, પણ પ્રગટ થઈ. પુસ્તકનું નામ જ છે 'રેસક્યૂડ.'

છેલ્લા બે દાયકાઓમાં જગતના કેટલાય દેશોની આવી વીતકકથાઓ આલેખાઈ છે. ઝગમગતા સુવર્ણમહેલોના અંધારા ઓરડાઓમાં ભૂખે રિખાવીને દીકરીઓને મારી નાંખતાં માતાપિતા, સ્વિમિંગપુલમાં સ્વજનોની હાજરીમાં દબદબાભેર કાર્યક્રમમાં દીકરીઓને ડુબાડી દેતા પિતા-ભાઈઓ, ઈરાનમાં પથ્થરો મારીને ખતમ કરાતી સ્ત્રીઓ, આફ્રિકામાં દીકરીનાં ગુપ્તાંગો વાઢી નાખવાની વિધિમાંથી ભાગી છૂટેલી અને માઈલો નિર્જન રણમાં ખુલ્લે પગે દોડતી કિશોરીઓની અનેક કથાઓ કોઈ પાસે લખાવી છે, કોઈકે પોતે હિંમત કરી લખી છે અને વિશ્વની અનેક ભાષાઓમાં તેની અનેકાનેક આવૃત્તિઓ થતી રહે છે.

ના. નારીવાદનો પ્રચાર કે ઢંઢેરા પીટવાનો કોઈ આશય નથી, હોઈ શકે પણ નહીં. સમાજસુધારકની ધજા પણ મારા હાથમાં નથી. આ અને આવી કથાઓને પણ આપણે સાહિત્ય કહીશું ને ! આ વાત વિગતે કહેવાનું એટલા માટે બને છે કે સાહિત્ય કેટકેટલી ધારાઓમાં વહે છે ! છેવટે સાહિત્યનો પિંડ તો જીવન છે, સાહિત્યની કલાકૃતિનો ઘાટ સર્જકતાને ચાકડે ચડી એમાંથી ઘડાય છે.

તો મૂળ વાત માણસની છે. સર્જનના કેન્દ્રમાં છે માણસ. માણસનો પર્યાય પણ માણસ જ. એની બાદબાકી કરી કશું ન નિપજાવી શકાય. ધગધગી ઊઠેલી ડામરની સડક પર ચાલતો, માલનો અને જીવતરનો બોજ ખેંચતા હાંફી જતો હાથલારીવાળો મજૂર કે ઉકરડામાંથી એકું ખાવાનું શોધતું ભૂખ્યું બાળક, બળાત્કાર, હિંસાનો ભોગ બનેલી લાચાર સ્ત્રીનાં આંસુઓનું મહત્ત્વ આપણે મન સવારની ગરમ ચાના ઘૂંટ સાથે અખબારને છેડે ટૂંટિયું વાળીને પડેલા બે-ચાર લીટીના સમાચારથી વધુ રહ્યું નથી. ક્યારેક તો એ પણ ક્યાંક સરકારી કમિટીઓની ફાઈલોમાં બંધ અહેવાલોના આંકડા માત્ર. આમ માનવીઓની દુનિયામાં, માનવીઓની વચ્ચે જ રહીને માણસ માણસથી દૂર હડસેલાતો ગયો છે.

કંઈ કેટલાંય પ્રકાશવર્ષો દૂરના અવકાશી ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓની રજેરજ માહિતી ગ્રહો પર ઊતરતાં અવકાશયાન આપણને આપે છે. વિશ્વના શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિશાળીઓ અબજોને ખર્ચે દંગ રહી જવાય એવી અનેક શોધ કરે છે. અમેરિકાના વોર્શિંગ્ટન ડીસી.માં નાસામાં પ્રવેશતાં જ ચંદ્ર પરથી આણેલો પથ્થર પ્રદર્શિત થયો છે. તમે એને સ્પર્શી શકો. બધા પથ્થર સાથે ફોટો પડાવતા હતા, મેંય પડાવ્યો. ત્યારે મારી બાજુમાં ઊભેલું એક બાળક ચકિત થઈ એના પિતાને પૂછી રહ્યું હતું, 'Daddy, it is just a stone. Why people are posing with it ?' આપણે ચંદ્ર સુધી પહોંચી જઈ શકીએ.

પણ મારી બાજુમાં જ ઊભેલા માણસનું રૂંવાડું સુધ્ધાં હું ન જાણતી હોઉં એવું બને !

ટાગોરના શબ્દમાં કહીએ તો માનવસ્વભાવમાં ઊંડે ઊંડે જે સંભાવનાઓ પડેલી હોય છે તેના પાયા પર જ સાહિત્યની ઉત્તમોત્તમ વાર્તાઓ અને નાટ્યકૃતિઓની વસ્તુગૂંથણી થાય છે. કલાનું અંતિમ સત્ય તો સત્ય અને સંસ્કારને સંમાર્જિત કરીને સ્થાપવાનું છે.

*

સાહિત્ય એ છે જે માણસનો માણસને મોંમેળાપ કરાવે છે.

એક નાનકડા બીજમાં ચેતનાનો એવો વિસ્ફોટ થાય છે કે કઠણ ધરતીનું પડ ભેદી એ બીજ હરિયાળું તૃણાંકુર બની ફૂટી નીકળે છે. તેજ, વાયુ, જલના આકંઠથી લીલુંછમ વૃક્ષ સૂર્યોન્મુખ બની મહોરે છે. એના મૂળમાં તો છે પેલું બીજ.

સમાજ અને સાહિત્યનો આ જ છે અદ્ભુત મજજાગત સંબંધ. કલાકૃતિના ઊંડે ઊંડે અંધકારભયાં ગર્ભમાં છે વાસ્તવ. સમાજની પશ્ચાદ્ભૂમાં કંડારાય છે કૃતિ.

પણ એકલા વાસ્તવ કે સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિમાંથી તો સૌંદર્ય નીપજી આવતું નથી. માત્ર સર્જકોને હાથવગો છે એ કીમિયો કે નકરા વાસ્તવના પથ્થરમાંથી એક અનુપમ શિલ્પનું સર્જન કરી રીતે કરવું. શિલામાંથી શિલ્પ ઘડવાની કળા કાંઈ બધાને વરી નથી હોતી. ટાંકણું હાથમાં લેનાર માત્ર શિલ્પકાર નથી બની જતો. કલમ હાથમાં ઝાલવાથી આપોઆપ સાહિત્યકાર તરીકેની વરમાળા ગળે નથી પડતી.

સાહિત્યકાર જે વાસ્તવમાંથી સર્જન કરે છે, એનાં સૌંદર્યસ્થાનોને વીણી વીણીને પસંદ કરે છે અને એમાંથી જ સાહિત્યકારની દષ્ટિ પ્રગટે છે. સર્જકે સમાજનો ફોટોગ્રાફ નથી લેવાનો, કેમેરા જેવું દશ્ય છે તેવું જ ઝીલે છે, પણ ચિત્રકારની જેમ એ દશ્યમાં પોતાના આછા ઘેરા રંગો પૂરીને એક અદ્ભુત તસવીર બનાવવાની છે. કાલ માર્ક્સના મત પ્રમાણે મનુષ્ય પોતે પરિસ્થિતિથી ઘડાતો નથી, પોતે ઘડે પણ છે.

ઉમાશંકર જોશીએ એમના સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદેથી આ વાત કેટલી સરસ રીતે પ્રવચનમાં મૂકી આપી હતી ! જે કવિઓ શતાબ્દીઓ સુધી, સહસ્રાબ્દીઓ સુધી માનવજાતને વહાલા થઈ પડ્યા છે તેમની કાવ્યરચનાઓ જોઈએ છીએ તો તે કલાકૃતિઓ તરીકે તો સંગીન હોય જ છે પણ તે કાવ્યરચનાઓનું મૂલ્ય પણ માનવજાતને ઢેચે વસ્તું હોય છે. એક ઉત્તમ કાવ્યના અનુભવ પછી આપણું ઊર્મિતંત્ર કે વિચારતંત્ર વધુ સમૃદ્ધ થયું એટલું જ બનતું નથી, આપણું આખું સંવિત્તંત્ર – આપણી સમગ્ર ચેતના, કહો કે નવો અવતાર પામે છે.

૧૯૭૮નો સાહિત્યનો નોબેલ પુરસ્કાર મેળવનાર સ્વીડિશ વાર્તાકાર ઈઝાકે, (Esaac Bashevis Singer) એમના પુરસ્કાર-પ્રવચનમાં કહ્યું હતું :

‘When all the social theories collapse and wars and revolutions leave humanities in utter gloom the poet whom Plato banned

from his republic may rise up to save us all.'

મુક્તાબાઈનું એક અભંગ છે,

**‘મુંગી ઉડાલી આવગશી
વિને મિળીલે સૂર્યાશી.’**

કીડી જે સાવ ક્ષુદ્ર, ક્ષુલ્લક જંતુ કહેવાય એણે હજાર હાથીઓનું બળ એકઠું કરી આકાશમાં ફૂદકો માર્યો અને સૂર્યને ગળી ગઈ.

સર્જક પણ શક્ય-અશક્યના ડાયરામાં નથી. એ પોતાની નવોન્મેષશાલિની પ્રતિભા વડે એક નવી સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરે છે. એ માટે એ વાસ્તવની ઘટનાઓને ખપમાં લે છે, અને કુશળ પાણીકળાની જેમ પાત્રોનાં હૃદયમાં ઝાંખીને ચેતનાનું, સંવેદનાનું ગોપિત ઝરણું શોધી કાઢી એના વિવિધ સ્વરો આલેખી એક વધુ સાચુકલી દુનિયાનું સર્જન કરે છે.

શેક્સપિયર માટે કહેવાય છે : ‘His characters are like watches with dial plates of transparent crystals; they show the hours and the inner mechanism also.’

અમૃતા પ્રીતમે એક વિશિષ્ટ પુસ્તકની વાત કરી છે, એની એક જ પ્રત સચવાઈ છે. સ્પેનમાં ફ્રાન્સિસ્કો સામે જંગ ખેલતા સિપાઈઓએ એક ચોપડીનું સર્જન કરેલું. પાંચલો નેરુદાનાં ગીતોના પુસ્તકને એમણે એક દેવળમાં બીબાંઓ ગોઠવી છાપવા માટે તૈયાર કરેલું પણ યુદ્ધગ્રસ્ત પરિસ્થિતિમાં કાગળ ક્યાંથી કાઢવો ? એમણે એક કાગળ તૈયાર કર્યો. એનીયે રસપ્રદ કથા છે. બોમ્બમારાથી તારાજ કારખાનામાં એમણે પોતાના ગણવેશ ગાળ્યા. સિપાઈઓના લોહીભીના ગણવેશ સાથે દુશ્મન દેશની ધજાઓ પણ ઓગળેલી. એક અજબોગરીબ કાગળ તૈયાર થયો. એની પર કાવ્યો છપાયાં. ઘવાયેલા ભાગતા સિપાઈઓના ગજવે પેલી ગીતપોથી હતી. તેમની પર બોમ્બમારો થયો અને કાવ્યપોથી લોહીથી રંગાઈ ગઈ. યોગાનુયોગે એક નકલ બચી ગઈ. એ ક્રિતાબ વૉશિંગ્ટન કૉંગ્રેસની લાઈબ્રેરીમાં સચવાઈ છે. બહુ થોડા કલાક વૉશિંગ્ટન જવાનું થયું એટલે આ પોથીદર્શન ન થઈ શક્યું.

અમૃતા આગળ લખે છે : પુસ્તકની સાથે સર્જકનો જન્મ થયો. સર્જક સમાજની ચેતના છે. કલાનું કામ જ્યારે ચેતના બને છે ત્યારે જીવનનો એક ચમત્કાર સર્જાય છે. એ સમાજના લોકોનો અવાજ બની જાય છે,

અવાજ જે માણસની
માણસાઈ સુધી પહોંચે,
અવાજ જે સમાજના
આત્મા સુધી પહોંચે
અવાજ જે સમયના
કાનૂન સુધી પહોંચે.

દર્શકે પરિષદ-પ્રમુખપદેથી સરસ વાત કહી હતી. સાહિત્ય સર્વાશ્લેષી સાધના છે અને તેથી દુરારાધ્ય પણ છે. ભાગવત કહે છે કે ભગવાને ગોપીઓનાં વસ્ત્રો હરી લીધાં હતાં; વળી કહે છે, ‘હું જેના પર પ્રસન્ન થાઉં છું તેનું બધું હરી લઉં છું’ – પણ સાહિત્યના ઉપાસકે તો ભગવાન તેનું બધું હરી લે તેની રાહ પણ જોવાની નથી. ‘બધું આપી દીધા પછી જ બધું પ્રાપ્ત થવાની ઘડી આવે છે.’

શબ્દસંપદાની પ્રાપ્તિની ક્ષણ એ જ વિસર્જિત થવાની પણ ક્ષણ. સૌંદર્યક્લીસે કહ્યું છે : ‘There are wonders and wonders in the world but the most wondrous thing is man.’

સર્જકને માટે કશું સરળ અને આસાન બની ન રહેવું જોઈએ. તપશ્ચર્યાથી સંમાર્જિત સર્જન જ કાળના ધસમસતા પ્રવાહમાં ટકી શકે છે.

*

આ સદીના શ્રેષ્ઠ સર્જકોમાંના એક ગ્રેહામ ગ્રીને પોતાની આત્મકથા ‘અ સોર્ટ ઓફ લાઈફ’ના ઉપસંહારમાં લખ્યું છે : પોતાના સર્જનમાં રહેલી ક્ષતિઓને સર્જક એકલો જ જાણે છે. આકરામાં આકરા વિવેચકને પણ એની જાણ હોતી નથી. વિવેચકો બહારથી સમારકામ થઈ શકે તેવી તિરાડો જ જોઈ શકે છે પણ સર્જક પીઠ સ્થપતિની જેમ ઇમારત જેની પર ઊભી હોય એવા બીમમાં રહેલા સડાને શ્વાસથી પારખી શકે છે, પણ બહુ ઓછા સર્જકમાં એ ઇમારતને પાયાથી પાડી નવેસરથી ચણવાની હિંમત હોય છે.

સર્જક વિશે એમ કહેવાયું છે, નાનૃષિઃ કવિર્ભવતિ. ઋષિનું દર્શન તો વિશાળ જ હોય ને !

બદ્રીનાથમાં ભારતની સરહદનું અંતિમ છેવાડાનું છેલ્લું ગામ. ઉત્તરાખંડમાં બદ્રીનાથમાં, છેક ઉપરની ટોચ પર પ્રાચીન વ્યાસગુફા છે. ગુફામાં વ્યાસની કાળા પથ્થરની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત છે. અહીં ટોચ પર બેસીને સમગ્ર ભારતનું અખંડ દર્શન કરતાં વ્યાસભગવાને મહાભારત લખ્યું. બ્રહ્માજીના આદેશથી ગણેશજીએ તેનું આલેખન કર્યું. વ્યાસના ચરણમાં ગણેશ બેસીને લખતાં હોય એમ વ્યાસગુફાથી થોડે નીચે ગણેશનું પ્રાચીન સુંદર મંદિર છે. વ્યાસગુફાના દર્શને જતાં એ ટેકરી હું ચડતી હતી ત્યારે મેં અદ્ભુત દશ્ય જોયું. અડધે રસ્તેથી ટોચ પરની વ્યાસગુફા દેખાતી હતી અને ખડકોમાં કોતરાયેલી ગુફાની છત પર એક અતિ ભવ્ય લાંબી પથ્થરની પાટ આડી પડી હતી એનો કુદરતી આકાર એક અત્યંત વિશાળકાય પુસ્તકનો. જાણે પુસ્તકનાં પાનાંઓ હોય એ રીતે કુદરતી અંકાયેલી, કોરાયેલી રેખાઓ. મહાભારતનો વિરાટ ગ્રંથ જ. જાણે હમણાં એક તેજ ગતિનો પવન ફૂંકાશે અને પાનાંઓ ફરફરી ઊઠશે. આપોઆપ મારાથી વંદન થઈ ગયા. આસપાસ થોડા સહયાત્રીઓ હતા. એમાંના કોઈકે તો ડોળીમાંથી ઊતરી જઈ ભૂમિવંદન કર્યાં.

ઉપર પહોંચતાં તો કોઈ અદ્ભુત મલકમાં આવી પહોંચ્યાની અનુભૂતિ થઈ.

ચોતરફ ઊંચાનીચા ખડકો, ઊંડી ખીણ. એમાં સરહદ પરના દેશમાંથી પ્રબળ વેગથી વેસમસતી નદીનો ધોધ. ધારે જઈ નીચે નજર કરી તો ખીણમાં મંદિર, શિખર પર લખેલું ‘સરસ્વતી મંદિર’. આવું અવર્ણનીય સૌંદર્ય, નીરવ એકાંત, મા. સરસ્વતીનો સહવાસ અને ગણેશ જેવા આલેખનકાર. ત્યારે રચાય છે મહાભારત જેવો ગ્રંથ જે સદીઓથી ભારતીય સંસ્કૃતિનું અભિન્ન અંગ બની રહે છે.

એ અર્થમાં સર્જક તપસ્વી અને સાધક પણ છે. કઠોર પરિશ્રમ, નિષ્ઠા સાથે સમગ્ર કાલખંડને જોઈ શકવાની સંજય જેવી દિવ્યદષ્ટિ, એનું વિશાળ દષ્ટિફલક એના સર્જનને તત્કાલીનતામાંથી ઉગારી લઈ અમરત્વની મહોર લગાવે છે.

*

આધુનિક યંત્રો જીવનની સુખસગવડો સાચવે છે. સારું ને ! કડાકૂટવાળા ઘરકામમાંથી સમય મળી જાય છે. પણ Information technologyનાં નવાં નવાં સંશોધનોએ તો જાણે હથેળીમાં પૃથ્વીનો ગોળો મૂકી દીધો. જોકે યંત્રને ધબકતું હૃદય નથી હોતું; એની આંખો આંસુથી ભીની નથી થતી. એ સુખદુઃખનો ભેરુ નથી.

ભીતરની સંવેદનશીલતા નરવી રહે એ માટે માણસે કવિતા પાસે જ પાછાં ફરતું પડશે. કોફીમેકર ભલે કોફી કરી આપે પણ કોફીનો કપ હાથમાં લઈ મેઘલી રાત્રે ‘મેઘદૂત’ વાંચ્યાના આનંદનો એ રસાનુભવ તે બ્રહ્માનંદ સહોદર નહીં !

પણ એવું કાલાતીત સર્જન કરવાની સજ્જતા સર્જકે પણ દાખવવી પડશે. પોતાની સર્જકતાની ધાર સતત સરાણે ચડાવવી પડશે. હા, સમયે સમયે બદલાવ તો થતો રહે છે. અભિવ્યક્તિનાં રૂપરંગ, રચનારીતિ, સમાજનું કલેવર સુધ્ધાં બદલાતાં રહે છે.

પણ શાશ્વતીના રસાયણથી રસાયેલી કૃતિઓ આપણા હૃદયમાં જીવે છે. એ વાંચીએ, કોઈને મધુર કંઠે પ્રિય કવિતાનું ગાન સાંભળીએ કે એની નિતાંત સુંદર ફિલ્મ જોઈએ ત્યારે spellbound થઈ જઈએ છીએ. Spell magic કલાનો એ જાદુ છે. જ્યુથિકાને કંઠે મીરાંનું ભજન સાંભળું છું ત્યારે કે સત્યજિત રેનું ‘પાથેર પાંચાલી’ જોતાં એવી અનુભૂતિ થઈ છે. કલાકૃતિ ભૂરકી છાંટે છે.

ક્ષણે ક્ષણે આ સૃષ્ટિ એનાં રૂપરંગ બદલે છે. કાળના અનંત પ્રવાહમાંથી એક ક્ષણના જલબિંદુને શોધી લઈ તેને શાશ્વત બનાવવી એ જ કલા, એ જ સર્જકતા. ઉમાશંકરે કરેલા ગોર્કીના કાવ્યના અનુવાદની બે પંક્તિમાં એ વાત એમણે કેવી આગવી મુદ્રાથી ઉપસાવી છે !

તેં તો એને ગગનબોડમાં ફેંકી’તી કો દગડ સમી

મેં એમાંથી દેખ આજ શી ઘડિયલ રત્નકણી કીમતી.

અને લેખકને વળી જોઈએ શું ? ઓજારો કયાં ? ના. એને કશું નથી ખપતું. બસ, કાગળ અને કલમ. એનાથી ‘સત્યના પ્રયોગો’ જન્મી શકે છે અને ‘ગીતાંજલિ’ પણ. છે તો થોડાં કાગળોનું પુસ્તક, પણ એમાં સર્જકની ચેતના પ્રજ્વળે છે. જવાળા જ શક્તિ

છે. અગ્નિની જ્વાળા ઊંધી કરો તો પણ એ નીચે નથી જતી, ઉપર જ જાય છે. સર્જકની ચેતના ઊર્ધ્વગામી હોય છે, હોવી જોઈએ. એક ફૂંકથી દીવો ઓલવાઈ જાય છે પણ કોલસો ધગધગી ઊઠે છે.

ભાગવતમાં એક મિથ છે. સૃષ્ટિના સર્જન અર્થે બ્રહ્મે બ્રહ્માને સજ્યાં. જ્યાં સત્ અસત્ કશું નથી એવા અસીમ અવકાશમાં કમલના આસન પર પ્રગટ થતાં જ તેમને એક પ્રશ્ન થયો : યોઃ સૌ અહં સઃ કઃ ? - આજે હું છું તે કોણ છે ?

કરસનદાસ માણેક કહે છે સૃષ્ટિના આરંભકાળના આદિપ્રશ્નનો ઉત્તર હજી બ્રહ્માને પણ નહીં મળ્યો હોય. જગતનાં સર્વ સર્જકોનો આ આદિપ્રશ્ન છે. અહં કઃ ? સમયે પ્રશ્નો પૂછવાની રીતો નિરનિરાળી છે પણ સૌને સતત પોતાની ઓળખની તલાશ છે. શકુંતલાની સરી પડેલી વીંટી જેવું ઓળખચિહ્ન ક્યાં શોધીશું ?

સર્જક થવું સહેલું નથી. એના મનમાં સતત પ્રશ્નો ઘોળાય છે, ઘોળાતા રહેવા જોઈએ. શા માટે ઈશ્વરની આ સૃષ્ટિમાં આટલી પીડા, વેદનાનો વંતોળ અન્યાય-અસત્યનો વિજયઘોષ ? જો એ પરમપિતા છે તો શા માટે એનાં સંતાનો દુઃખી ? શું કામ ?

વાલ્મીકિ મહાકાવ્યની શરૂઆત જ પ્રશ્નથી કરે છે : શા માટે કૌંચ-યુગ્મનો વિચ્છેદ ? જગત આવું કેમ ? એમાં હું શા માટે ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરની શોધ સર્જકનો પ્રેરણાસ્ત્રોત છે. દરેક સર્જક પોતપોતાની રીતે એના ઉત્તરની શોધ કરે છે. ઘણા જવાબો મળી જવાથી હરખાવાનું નથી. થોડા પ્રશ્નો સિલકમાં રહેવા જોઈએ. હંમેશાં એ છે સર્જકતાનું અને જીવવાનું ચાલકબળ. લખ્યા વગર નથી રહી શકતો એટલે સર્જક લખે છે. ઘરના આરામદાયક વાતાવરણમાં, સત્તાધીશોની એડી નીચે ચગદાતાં-પીડાતાં પણ અને બંદીઘરમાં પણ સર્જકની સર્જકતા બેડીમાં જકડાતી નથી.

આપણે સમયના એવા ઉંબર પર ઊભા છીએ કે પાછળ નજર કરતાં આઘાતથી સ્તબ્ધ બની જવાય છે. અહીં સુધીનો રસ્તો કેટલો ભયાનક, લોહિયાળ કાદવકીચડથી ભરેલો હતો ! વિશ્વયુદ્ધોમાં હોલોકોસ્ટથી માંડીને ઘરઆંગણે કેટકેટલા દેશવાસીઓ એ કળણમાં ખૂંપીને મૃત્યુ પામ્યા ! અને એનો અંત ક્યાંય ભળાતો નથી. રોજ સવારે અખબાર હાથમાં લેતાં ડર લાગે છે. બૉમ્બવિસ્ફોટ... આતંકવાદી હુમલા... ખૂન... બળાત્કાર...

આવા માહોલમાં એક સર્જક-કલાકાર શું કરી શકે ?

અંધકારમાં કોઈ પણ વ્યક્તિનું કામ દીવો પેટાવવાનું છે. દીવાપ્રાગટ્ય પછી સર્જકે એનું આંધીથી રક્ષણ પણ કરવાનું છે. અનેક વિરોધી પરિબળો વચ્ચે પ્રાદેશિક ભાષાઓને સામે પૂર તરવાનું આવ્યું છે. ગુજરાતીઓ આખા વિશ્વમાં પથરાયેલા છે. પરદેશમાં જ્યાં જેટલું ફરી શકી છું, ગુજરાતી પરિવારોમાં રહેવાનું-મળવાનું બન્યું એ સૌને, બોલચાલમાં, સંદેશ-વ્યવહારોમાં કુટુંબમાં ગુજરાતી ભાષા જ બોલતાં-લખતાં જોયાં છે. ઠંડી અને

વરસતા વરસાદમાં, ગુજરાતી ભાષાના વર્ગોમાંથી આવતાં બાળકોને મળી છું. મુંબઈનાં થોડાં ઘરોમાં, ભાઈબહેનો શનિ-રવિ આસપાસનાં બાળકોને ગુજરાતી શીખવે છે, નિયમિત ગુજરાતી સાહિત્ય-સંગીત વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરતી અનેક નાની મોટી સંસ્થાઓ છે, મહિલામંડળો છે. ભારતનાં ઘણાં શહેરોમાં ગુજરાતી સમાજ, મંડળો છે. ગુજરાત ભવન જેવાં મકાનો પણ બાંધ્યાં છે અને ગુજરાતી ભાષામાં વ્યવહાર કરતી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. કમ્પ્યુટરમાં પણ ગુજરાતી ભાષાએ પ્રવેશ કર્યો છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે વ્યાપાર કરનારા ગુજરાતીઓ પણ ગુજરાતીઓ સાથેના વ્યાપાર-વ્યવહાર ગુજરાતી ભાષામાં કરે છે. ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદની ધારા પાતળી છે તોય એકમેકના સામ્રાજ્યની હદમાં ભાષાઓ પહોંચી રહી છે. નારાયણભાઈએ તો ગિરાગુર્જરીને વિશ્વગુર્જરી બનાવવાનું સપનું દેખાડ્યું છે.

કાળની સાથે સાથે સમાજ પણ પડખું ફરતો રહે છે. સમાજ સાથે જોડાયેલાં સાંસ્કૃતિક પરિબળો પણ કલેવર બદલતાં રહે છે. નરસિંહ, અખો, પ્રેમાનંદ, ગોવર્ધનરામ કે ગાંધીજીની ગુજરાતીમાં બદલાતા સમયના રંગ કેવા ઝિલાયા છે ! તોય મૂળમાં તો ભારતીય સંસ્કૃતિની જ એ અભિવ્યક્તિ હતી.

હવે વૈશ્વિક સમાજ અને વિશ્વમાનવીની વાત કરવી પડશે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં માત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિની વાત કરવાથી નહીં ચાલે પણ વૈશ્વિકતાની વાત માંડવી પડશે.

આખરે વાત માણસની છે.

દીવડાઓ કોઈ પણ હોય. ઈશુ, બુદ્ધ, કૃષ્ણ કે મહમ્મદ – પણ જ્યોતિ તો એક જ છે. દીવડાઓનાં ઘાટઘૂટ અલગ હશે. તેલ વત્તુંઓછું હશે. પણ દીવાની જ્યોત અને એનો ઝળહળાટ એક જ છે.

ભાવિ અધિકૃત જીવનચરિત્ર માટેની સામગ્રી | ડંકેશ ઓઝા

[પુરુષોત્તમ ગણેશ માવર્ણકર - સન્નિષ્ઠ જીવન : લે. રજની વ્યાસ, પ્રકાશક : માવર્ણકર ફાઉન્ડેશન પ્રકાશન, ગોપિકા, મહારાષ્ટ્ર સોસાયટી, એવિસબ્રિજ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬, પ્ર. આ. માર્ચ-૨૦૧૧, પૃ. ૧૮૬, કિં. રૂ. ૧૫૦/-]

પ્રોફેસર પુરુષોત્તમ માવર્ણકરનું જીવનચરિત્ર તેમના અવસાનનાં નવ વર્ષ બાદ પ્રગટ થયું છે. લેખક રજની વ્યાસ માવર્ણકરના નિકટ પરિચયમાં ન હતા. પરંતુ કુટુંબે સુલભ કરેલી વિગતોના આધારે આ જીવનચરિત્ર લખાયું છે. પુસ્તકમાં શ્રદ્ધાંજલિઓ, સંનિષ્ઠ પ્રકાશનના તેમજ હેરલ્ડ લેસ્કી ઇન્સ્ટિટ્યૂટનાં પ્રકાશનની યાદીઓ, માવર્ણકરની જીવનતવારીખ તેમજ ગુરુ હેરલ્ડ લેસ્કીનો ટૂંકો જીવનપરિચય, કોલેજના આચાર્ય તરીકે આપેલ રાજીનામાનો પત્ર અને ‘રનેહરશિમએ’ સી. એન. વિદ્યાવિહારના વિદ્યાર્થી પુરુષોત્તમ વિશે આત્મકથામાં લખેલું નાનકડું પ્રકરણ પરિશિષ્ટ રૂપે મુકાયેલાં છે. સુંદર ફોટોગ્રાફ આ જીવનચરિત્રના પુસ્તકના ઘરેણાં સમાન છે. કેટલાક દુર્લભ ગણાય તેવા ફોટોગ્રાફ પણ છે. જેમાંના બેની નોંધ લેવા જેવી છે : એક ફોટોગ્રાફ ‘નવ વર્ષની ઉંમરે (૧૯૩૮) સંત તુકારામની ભૂમિકામાં પુરુષોત્તમ’ અને ‘અમેરિકામાં મોટર અકસ્માત બાદ (૧૯૫૯) કાખઘોડીવાળા યુવાન પુરુષોત્તમ.’ ગુણવંત શાહે પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી છે, જેનું શીર્ષક છે : ‘મૂલ્યનિષ્ઠ રાજકારણના જ્યોતિર્ધર.’

માવર્ણકરના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો જાણીતા છે. નાની ઉંમરે એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજના આચાર્ય બન્યા એ તો ખરું પરંતુ અભ્યાસને પૂરો ન્યાય આપવા માટે કોલેજનો સમય બપોરનો હોવો જોઈએ એવી દૃઢ માન્યતા ધરાવતા આચાર્ય મેનેજમેન્ટનો સવારની કોલેજનો નિર્ણય અસ્વીકાર્ય જણાતા અને આવા મહત્ત્વના નિર્ણયમાં આચાર્યને વિશ્વાસમાં ન લેવાતાં રાજીનામું આપી દીધેલું. આજે શિક્ષણ એક વેપાર બની ચૂક્યું છે અને આચાર્ય પોતે પોતાનું મૂલ્ય કે ગૌરવ જાળવવા બાબતે સભાનતા કે સ્વમાન ખોઈ ચૂક્યા છે ત્યારે ૧૯૬૮માં માવર્ણકરે આપેલું રાજીનામું એ ન સમજાય તેવી ઘટના ગણાય. નવાઈ નહીં ! એ જ રીતે કટોકટીકાળમાં તેઓ ગાંધીનગરની લોકસભાની બેઠક પરથી ચૂંટાયેલા અપક્ષ સાંસદ હતા. તેમણે ૨૪ જેટલાં ભાષણો કરેલાં જેની યાદી પા. ૧૦૪ પર આપવામાં આવી છે.

માવર્ણકર એક પ્રબુદ્ધ વક્તા તરીકે જાણીતા હતા. પહેલી લોકસભાના અધ્યક્ષ ગણેશ વાસુદેવ માવર્ણકરના સુપુત્ર હતા. હેરલ્ડ લેસ્કી પાસે (LSEમાં) ભણવા ગયેલા પરંતુ અભ્યાસ અધૂરો મૂકવો પડેલો. આઝાદી પછી તેમણે હેરલ્ડ લેસ્કી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

ઓફ પોલિટિકલ સાયન્સની સ્થાપના કરેલી. ‘અભ્યાસ’ નામનું સામયિક ચલાવેલું અને ગુજરાતના સાપ્તાહિક વિચારપત્ર ‘નિરીક્ષક’ના સ્થાપકો પૈકી એક હતા. આ માવળંકરે જૂન-૧૯૭૫થી નવેમ્બર-૧૯૭૬ સુધીની ઈન્દિરા ગાંધીએ લાદેલી આંતરિક કટોકટી દરમિયાન લોકસભામાં જે ભાષણો કર્યા તે એક ઐતિહાસિક ઘટના બની ગઈ. “ભારતનું પ્રથમ પ્રજાસત્તાક મરી પરવાર્યું છે... કાંઈ નહિ તો ભગવાનનો તો ડર રાખો ! કારણ કે જે પાપો આચરવાની તૈયારીમાં છો એ માટે ભગવાન તમને માફ નહિ કરે... પેન્શનની આ જોગવાઈનો હું વિરોધ કરું છું... એવું પેન્શન હું લઈશ નહિ.” આ ભાષણો અંગ્રેજીમાં “No Sir” પુસ્તકમાં અને ગુજરાતીમાં “ભગવાન તમને માફ નહિ કરે” પુસ્તકમાં પ્રકાશિત થયેલાં છે.

માવળંકર એટલે ઉત્તમ વક્તા, સિદ્ધાંતનિષ્ઠ, જાહેર જીવનમાં મૂલ્યનિષ્ઠ અભિગમ વગેરે માટે એક ઉત્તમ ગણાય તેવું વ્યક્તિત્વ. ૧૯૨૮માં જન્મ અને ૨૦૦૨માં અવસાન. જાહેરજીવનના અધિકૃત સમીક્ષક તરીકેની છાપ. માંડ અઢારેક વર્ષ રાજ્યશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક રહ્યા પરંતુ બે વાર સાંસદ તરીકે ચૂંટાયા ત્યારે સંસદમાં અને તે સિવાયના સમયમાં અનેક મંચ ઉપરથી જાહેર વક્તા તરીકે તેમણે લોકશિક્ષણની કામગીરી કરી તે આજે કોઈ કરતું હોય તેમ જણાતું નથી.

અત્યંત પ્રસન્ન હસમુખું અને સોહામણું વ્યક્તિત્વ ધરાવતા માવળંકરે સમય આવ્યે અલગ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવામાં કદી પાછી પાની કરી નહોતી. ગુણવંત શાહે પ્રસ્તાવનામાં ચીમનભાઈ પટેલ સાથેના મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ના જોડાણની વાત લખી છે. ગુજરાતના બૌદ્ધિક અગ્રણીઓની જાહેર તરફેણ છતાં માવળંકર તેમાં સામેલ થયા નહોતા. જનતા સરકાર વખતે જનતાપક્ષમાં જોડાઈ જાય તો લોકસભાનું અધ્યક્ષપદ નક્કી હતું જેને માટે તેઓ સૌથી લાયક હતા અને તેમને મનગમતું પદ પણ હતું છતાં જાહેર જીવનમાં અપક્ષ સાસંદની મૂઠી ઊંચેરી ભૂમિકાને વરેલા માવળંકરે પળનાય વિલંબ વિના આવી ઓફર ફગાવી દીધેલી. ક્યારેક સિદ્ધાંતજડ લાગે અને વ્યવહાર કે વિવેકશૂન્ય લાગે એવી ઘટનાઓ પણ બની હશે. પરંતુ એક નિષ્કલંક અને શાલીન વ્યક્તિત્વ તરીકે તેઓ સદાય લોકસ્મૃતિમાં કાયમ રહેવાના.

કેટલેક અંશે આ પુસ્તક ભવિષ્યના વધુ સારા જીવનચરિત્ર માટેની વિગતપ્રચુર સામગ્રી ધરાવે છે એમ પણ કહી શકાય. આપણે ત્યાં કેટલા બધા અભિનંદનગ્રંથો અને સ્મરણિકાઓમાં જાહેર સાધનોનો વેડફાટ થાય છે; તો બીજી તરફ મૂલ્યનિષ્ઠ વ્યક્તિત્વોના અધિકૃત અને સંતર્પક જીવનચરિત્રોનો દુકાળ છે. સંખ્યાબંધ રાજ્યશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપકો હોવા છતાં માવળંકરના જીવનચરિત્ર તરફ ભાગ્યે જ કોઈની નજર જાય છે. કહેવું જોઈએ કે આપણું જાહેર જીવન માવળંકર જેવાના વધુ યોગ્ય જીવનચરિત્રની પ્રતીક્ષામાં છે જે ગુજરાતી જ નહિ પણ અંગ્રેજીમાં પણ ઉપલબ્ધ થવું જોઈએ.

“બચપણથી જ મને રેખાંકનનો શોખ હતો એટલે ડ્રોઇંગ એ મારી વિશિષ્ટતા છે. હજારોની સંખ્યામાં ડ્રોઇંગ કર્યા છે...”

“તે વખતે જે. જે.માં જિરાડ ડાયરેક્ટર હતા. જિરાડને મારા પર અત્યંત વહાલ હતું. તે મને કહેતા, તું જે કરે છે તે આર્ટ નથી, પણ કાસ્ટ છે, કારીગરી છે. ફોટોગ્રાફી જેવું તું કામ કરે છે. સર્જન શું ? કલા શી ચીજ છે ? તે મને જિરાડે શીખવ્યું. ‘લુક ઇન્ટુ ધી વર્લ્ડ, નોટ એટ ધી વર્લ્ડ’ મનમાં હોય તે બહાર લાવો તે કલા કહેવાય...”

ડ્રોઇંગ માટેનો આવો અભિનિવેશ દાખવનારા અને દૃશ્યમાં અદૃશ્યને પામવાની સલાહને આજીવન અનુસરનારા કલાકાર હેબ્બરના આ શબ્દો છે. ‘જીવનમાધુરી’ માસિકમાં છપાયેલી મુલાકાતમાંથી આ અવતરણો લીધાં છે. મુલાકાત લેનાર હતા લાભુબહેન મહેતા. પુસ્તક ‘કલાકારના અંતરંગ’ (પ્ર. વ. ૧૯૭૯)માં પછી એ મુલાકાત સંકલિત થઈ છે.

આ માસના ‘પરબ’ના મુખપૃષ્ઠ પર અને સામયિકમાં અન્યત્ર ચિત્રકાર હેબ્બરનાં રેખાંકનો મૂકવામાં આવ્યાં છે. હેબ્બર એટલે કંટેગરી કૃષ્ણ હેબ્બર (૧૯૧૧-૧૯૯૬). દક્ષિણ કર્ણાટકમાં આવેલાં નાનકડા ગામ કંટેગરીમાં તેમનો જન્મ થયો. કલાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ મૈસૂરમાં મેળવ્યા બાદ મુંબઈની સર જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં પ્રવેશ મેળવ્યો હતો. વધુ અભ્યાસાર્થે પેરીસનો પ્રવાસ પણ કરેલો અને ત્યાં જ ચિત્રકલા તેમજ છાપકલામાં એક વરસ માટે પ્રશિક્ષણ મેળવેલું.

હેબ્બરના જીવનકાળમાં એમને એકાધિક માન-અકરામોથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા. પદ્મશ્રી, પદ્મભૂષણ તેમજ રાષ્ટ્રીય લલિતકલા અકાદમીના અધ્યક્ષસ્થાને પણ તેઓ રહી ચૂક્યા હતા. દેશ-પરદેશમાં એમનાં ચિત્રપ્રદર્શનો યોજાયાં છે અને અનેક પ્રતિષ્ઠિત સંગ્રહાલયોમાં એમની કલાકૃતિઓ સ્થાન પામી છે. ૨૦૧૧, હેબ્બરનું જન્મશતી વર્ષ હતું. દિલ્હી, મુંબઈ, બેંગાલૂરુમાં એમની સ્મૃતિમાં પરિસંવાદો અને ચિત્રપ્રદર્શનો આયોજિત કરવામાં આવ્યાં હતાં. ગુજરાતી ભાષામાં એમના વિશે વરસો પૂર્વે ‘કુમાર’માં લખાયું છે અને એમાં જ એમનાં ચિત્રો જોયાનું પણ સ્મરણ છે. ગુજરાતી ભાષા-સંસ્કૃતિ વતી હેબ્બરના જન્મશતી વર્ષ નિમિત્તે અંજલિરૂપ આ નોંધ મૂકી છે.

હેબ્બરના પ્રદાન વિશે મતમતાંતર પ્રવર્તે છે. એટલે એ બાબત કોઈ અંતિમ વચન ઉચ્ચારવાને બદલે, એમનાં ચિત્રોની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ નોંધીને, એમણે પોતાનાં

રેખાંકનો માટે જે લખાણ લખ્યું છે તેનો ગુજરાતી ભાષામાં અહીં ભાવાનુવાદ આપ્યો છે. આશા છે સુજ્ઞ રસિકજનોને એ ઉપયોગી જણાશે.

હેબ્બરની ચિત્રકલાનાં મુખ્ય લક્ષણો :

– ગ્રામીણ પરિવેશ અને લોકજીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને એમણે ચિત્રો કર્યાં છે, જેમાં એમણે ગ્રામજીવનનું નર્મ્ય વાસ્તવદર્શી નિરૂપણ નથી કર્યું બલકે કલાનાં ધોરણો સાચવીને એનો આવિષ્કાર કર્યો છે.

– તકનિકી કાંતિના પ્રભાવે બદલાતા સમાજની તાસીરને પોતાનાં ચિત્રોમાં એમણે વ્યક્ત કરી છે.

– પુરાણકથાઓ, લોકકથાઓથી પ્રેરણા લઈને એમણે જે ચિત્રો સર્જ્યાં છે તેમાં કર્ણાટકના લોકજીવનનું નિરૂપણ થયું છે.

– ભારતીય દર્શનોમાં વ્યક્ત થયેલા મૂળભૂત વિચારો પણ એમણે અમૂર્ત કહી શકાય એવાં ચિત્રો પણ સર્જ્યાં છે.

– સિદ્ધહસ્ત પોર્ટ્રેટ કલાકાર હોવાની સાથે વિલક્ષણ રેખાંકનોના તેઓ સર્જક હતા. ટૂંકમાં, ગ્રામજીવનનાં વાસ્તવદર્શી ચિત્રોથી શરૂ થયેલી હેબ્બરની સર્જનયાત્રા અમૂર્તતાના ગૂઢ પ્રદેશો સુધી લંબાય છે. નારાયણ શ્રીધર બેન્દ્રે (૧૯૧૦-૧૯૯૨) અને શ્યાવક્ષ ચાવડા (૧૯૧૪-૧૯૯૦) જેવા નોંધાવા માટે હાકોટા ન પાડનારા, તરેહ તરેહના વેશ ન કાઢનારા, શાંત કલાકારોમાંના એક હેબ્બર પણ છે.

આવા માનવતાવાદી કલાકારને જન્મશતી વર્ષે વંદન.

ગાત્રી રેખાઓ* | કે. કે. હેબ્બર

ભાવાનુવાદ : પીયૂષ ઠક્કર

રેખા એટલે અવકાશમાં બિંદુઓની શ્રેણી. પ્રત્યક્ષ જોયેલું કે કલ્પનાનું રૂપ આલેખવા માટે જ્યારે પણ રેખા આંકું છું ત્યારે જે-તે પદાર્થનું આલેખન એ રેખાંકન બને છે. શરૂઆતમાં મારા મનગમતા પદાર્થનું આલેખન કરવાના ઇરાદાથી જ રેખાંકન કરતો. પદાર્થ કે દશ્યનું ચિત્ર ચીતરતી વખતે પણ પેન્સિલ, પેન કે ચારકોલ વડે પહેલાં તો બાહ્ય આકાર દોરતો ને પછી જ હૂબહૂ જેવું કરવા માટે એમાં રંગ પૂરતો. મારા મન મુજબનું કાગળ પર આલેખવાને પાવરધો થતો ગયો એમ મને મારી પોતીકી શૈલી પણ હસ્તગત થતી ગઈ. જોકે ત્યારે તો જોયેલું ને કલ્પનાનું પૂરેપૂરું આલેખવા તરફ જ મારું લક્ષ રહેતું. પણ એક વખત એમ કરવાને માહોર થયો કે રેખાઓના પરસ્પર સામંજસ્યમાં – એમના ખેલમાં નિહિત સૌંદર્યને પામવા માટે શોધ આદરી. અને એમાં પણ ખાસ તો સીધી અને વક્ર રેખાઓની ઉદ્દીપક વિશેષતા તાગવા તરફ હું વળ્યો.

* Singing Lines, K. K. Hebbar, 1982

રેખાઓની લયાત્મક ગતિશીલતા તરફ મારું ધ્યાન વધુ ને વધુ કેન્દ્રિત રહેવા લાગ્યું. મને સમજાવા લાગ્યું કે રેખાઓ તો ગાવા અને નૃત્ય કરવાને સક્ષમ છે. વળી આ રેખાઓ તો અનુકરણાત્મક ન હોઈને સર્જનાત્મક પણ છે.

મનની અને હાથની આવી કેળવણી સાથે આપણાં પ્રસિદ્ધ સ્થાપત્યોને શોભાવતાં શિલ્પોનાં રેખાંકનો કરવા તરફ વળ્યો. જેમાંની ઝીણી વિગતોની મેં બાદબાકી કરી અને શિલ્પાકૃતિમાં અનુસ્યૂત લયાત્મકતા સારવવાનો પ્રયાસ કર્યો. લયને પ્રાધાન્ય આપવાની આ પ્રક્રિયામાં, પેનને ઉપાડ્યા વિના જ આકારો સરળ કરતો ગયો અને લક્ષ્યને આડે આવતા અંશોને ટાળતો ગયો. કેટલાક અંશોને વધુ પડતા બહેલાવ્યા તો કંઈક અંશો વિરૂપ પણ કર્યા હતા. અત્યંત ઓછી રેખાઓમાં વધુમાં વધુ અસરકારકતા લાવવાના એમાં પ્રયાસો કર્યા હતા. અને એમ મેં મારી વૈયક્તિકતા સિદ્ધ કરી હતી.

બાદમાં, ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્ય જોતી વખતે, નૃત્યકારના દેહના અને અંગ-ઉપાંગોના ગરિમાપૂર્ણ ડોલનથી હું ઘણો આકર્ષાયો હતો. ઘણી વાર તો સ્ટેચિંગ પેડ પર નજર કર્યા વિના જ આ સઘળું રેખાઓ દ્વારા વ્યક્ત કરતો. સંગીત વડે દોરવાયેલો અને ભાવવિભોર એવો હું જોતો કે મારો હાથ આપોઆપ જ આ બધું કરવા લાગ્યો હતો. રેખાની પ્રવાહિતા જ મારા મન આ બધાંમાં મહત્ત્વની હતી. ભૂદૃશ્યો કે પછી જલદૃશ્યોના આલેખનમાં પણ આ જ કેળવણીનું મેં અનુસરણ કર્યું. જે દૃષ્ટિગોચર નથી એવી ભીતરની લયાત્મકતાનો એ રીતે સાક્ષાત્કાર કર્યો. હું માનું છું તે પ્રમાણે, સરવાળે તો, સમગ્ર કલાકૃતિના સર્જન સુધી પહોંચી શકાયું. માનવીના મનને આંદોલિત કરી જાય એવી સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ સાધી શક્યો.

પ્રસ્તુત સંપુટમાં, મેં એવાં જ રેખાંકનો પસંદ કર્યાં છે, જે ભાવનાત્મક પ્રેરણા અને લયાત્મક ગતિશીલતા દ્વારા દોરવાયા હોય. નિરૂપણના રૂઢ નિયમોનું જેમાં અનુસરણ જણાયું તેને આમાં સમાવ્યા નથી. એટલે જ, આ રેખાંકનોને હું ‘ગાતી રેખાઓ’ તરીકે ઓળખાવવાનું પસંદ કરું છું.

નર્મદની ભૂમિ પર પરિષદનું ૨૭મું જ્ઞાનસત્ર જ્યારે મળે છે, ત્યારે પ્રત્યેક ભાષા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિપ્રેમીએ ત્રણ પ્રસંગો ફરીથી યાદ કરવા જોઈએ. આશરે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં કવિ પ્રેમાનંદે ગુજરાતી ભાષાની પ્રતિષ્ઠા ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે ત્યાં સુધી પાઘડી ન પહેરવાનો સંકલ્પ કરેલો. લગભગ બસસો વર્ષ પૂર્વે ખંડેરાવ ગાયકવાડ મહારાજે જ્યારે ગુજરાતની વહીવટની ભાષા મરાઠી રાખવાની જાહેરાત કરી ત્યારે કવિ દલપતરામે તેમના દરબારમાં જઈ “રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.” કહી ગુજરાતી ભાષાનો મહિમા કર્યો. સોએક વર્ષ પૂર્વે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પૂર્વ પ્રમુખ ગાંધીજીએ બીજી ગુજરાતી કેળવણી પરિષદમાં કહેલું, “માતૃભાષાનો જે અનાદર આપણે કરી રહ્યા છીએ તેનું ભારે પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે કરવું પડશે. તેથી પ્રજાએ ઘણું સહ્યું છે. તેમાંથી પ્રજાને છોડાવવી એ શિક્ષિત વર્ગની પહેલી ફરજ સમજું છું.

૨૧મી સદીના બીજા દસકાના આરંભે આ ત્રણેય પ્રસંગો ખૂબ પ્રસ્તુત છે. પરિષદે આ વર્ષે ભાષા અને સાહિત્ય પરત્વેની અનેરી પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવતા અનેક કાર્યક્રમો યોજી પ્રયત્ન કર્યા છે. પ્રસ્તુત અહેવાલમાં તેનો એક આલેખ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પરિષદ અત્યારે બહુસ્તરીય પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમે છે, ત્યારે વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના નિમંત્રણથી સુરતમાં યોજાયેલું આ જ્ઞાનસત્ર ખૂબ સૂચક છે. પ્રથમ વાર યુનિવર્સિટીના આંગણે પરિષદ પધારી છે, એ અવસરે પરિષદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની નોંધ લેવી પણ ખૂબ રસપ્રદ છે.

તાજેતરમાં પરિષદના ગ્રંથાલય અંતર્ગત ૬૧ હજાર પુસ્તકોની એક સૂચિ ઇન્ટરનેટ પર ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી છે. વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણેથી આ પુસ્તકોનાં શીર્ષક અને લેખકનાં નામ પરથી પુસ્તકની માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ છે. સાહિત્ય કોશનાં અધિકરણો વિકિપિડીયા અને પરિષદની વેબસાઇટ પર ઉપલબ્ધ બન્યાં છે. એક તરફ આ બંને કાર્યો આગળ વધી રહ્યાં છે, તો બીજી તરફ પરિષદના પરિસરમાં ભાષા અને કમ્પ્યુટર-સજ્જતાના વર્ગો પણ શરૂ થયા છે. આ રીતે માહિતી સંચાર તકનીક (આઈસીટી) કેન્દ્રનો ઔપચારિક પ્રારંભ થયો છે.

ભોળાભાઈ પટેલ માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર આપણી ભાષા માટે “ભાષા-કૌશલ્ય પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ”ના વર્ગોનું આયોજન કરે છે. આ વર્ગો ગુજરાતનાં વિવિધ સ્થળોએ યોજાય તે માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. “માતૃભાષા પ્રબોધ” પત્રિકાના બે અંકો પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. આ કેન્દ્ર દ્વારા વધુ ને વધુ ભાષાકેન્દ્રી કાર્યક્રમો કરવામાં આવશે.

આ વર્ષે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની દોઢસોમી જયંતી નિમિત્તે ‘રવીન્દ્ર મહોત્સવ’ યોજવામાં આવ્યો હતો. બીજી મેથી સાતમી મે દરમિયાન અનેક સાક્ષરોએ રવીન્દ્રનાથના જીવન અને કવનને જુદી જુદી રીતે પ્રસ્તુત કર્યું હતું. હિંદી સાહિત્યના વિદ્વાન શ્રી ઇન્દ્રનાથ ચૌધરીની વિશિષ્ટ ઉપસ્થિતિ રહી હતી. પૂર્વ પ્રમુખ શ્રી ભોળાભાઈ પટેલના નેજા હેઠળનો આ મહોત્સવ

ચિરસ્મરણીય બની રહ્યો. તો હમણાં જ યોજાયેલો જનરલ સિમેન્ટિક અંગેનો એક કાર્યક્રમ પણ નોખો રહ્યો હતો. કોર્બિજસ્કીના સાહિત્ય-વિચારણાના આ કાર્યક્રમમાં ગુજરાતના મહત્ત્વના સર્જકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. ચંદ્રકાંત ટોપીવાલા અને સિતાંશુ યશચંદ્રના માર્ગદર્શન હેઠળ યોજાયેલા આ પરિસંવાદમાં જનરલ સિમેન્ટિકસના આજીવન અભ્યાસુ દેવકુમાર ત્રિવેદી દિલ્હીથી પધાર્યા હતા. હેમંત દવે જેવા યુવા વિવેચકનો મહત્ત્વનો ફાળો રહ્યો હતો.

કલા સ્વાધ્યાય મંદિર દ્વારા ઇતિહાસલેખનકાર્ય તથા સાહિત્યકોશનું શોધન-વર્ધનકાર્ય પણ ચાલુ છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી માન્યતાપ્રાપ્ત એવા બે અભ્યાસવર્ગો પણ લેવામાં આવે છે. અનુવાદ અને પત્રકારત્વના આ બંને અભ્યાસક્રમોને સારો એવો આવકાર પ્રાપ્ત થયો છે. કલા સ્વાધ્યાય મંદિરમાં હાલ એમ. ફિલ.ના દસ અને પીએચ.ડી.ના ચાર વિદ્યાર્થીઓ કાર્યરત છે. આ ઉપરાંત દર માસે સાહિત્ય સિદ્ધાંતના એક ઉત્તમ વિદ્વાનને વક્તવ્ય માટે બોલાવવામાં આવે છે.

પ્રકાશન વિભાગે પણ પ્રશંસનીય પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. ‘રવીન્દ્ર સંચયિતા’ અને ‘વિવેચના’ ઉપરાંત અનેક મહત્ત્વનાં પુસ્તકો આપ્યાં છે. આ વર્ષે પુસ્તકદેવ્યાણ આશરે રૂ. ૧૪ લાખ જેટલું થયું છે (૫૦ ટકાના વળતર પછી) એ પણ નોંધનીય ઘટના છે. ટૂંક સમયમાં ઈ-બુકના પ્રકાશનની પણ સંભાવના ઊભી થઈ છે. દર આંતરે વર્ષે વિવિધ પારિતોષિકો આપવામાં આવે છે, જેમાં ગુજરાત અને ગુજરાત બહારના અનેક કવિ, લેખક, સાહિત્યકારો ભાગ લે છે.

મહત્ત્વની સત્તરેક વ્યાખ્યાનમાળાઓ અમદાવાદ સિવાય ગુજરાતભરમાં યોજવામાં આવે છે. એ રીતે અનેક સંસ્થાઓ પણ પરિષદ જોડે સાહિત્યનો સેતુ રચે છે. પરિષદ પરિસરમાં વિવિધ કાર્યક્રમો સાતત્યપૂર્વક ચાલે છે, જેવા કે બુધસભા, પાક્ષિકી, ગ્રંથ સાથે ગોઠડી, અનુવાદ-અભિમુખતા, દક્ષિત સાહિત્યવિમર્શ વગેરે.

ઉપરોક્ત દર્શાવેલી ટૂંકી વિગતોથી એ સ્પષ્ટ બને છે, કે પરિષદનું ફલક સમાજમાં વધુ ને વધુ વિસ્તરી રહ્યું છે. આથી પરિષદ માટે આર્થિક મદદ પણ વધી છે. હાલ સ્થાયી મૂડી એકાદ કરોડ રૂપિયાની તો છે જ, ઉપરાંત પરિષદના સંકુલને વધુ સગવડભર્યું કરવા માટે બીજી એટલી જ રકમની લોકો દ્વારા સહાય કરવામાં આવી છે.

પરિષદ વારસાને સાચવવા માટેનો એક ઉપાય કરી રહી છે. એ છે – દુર્લભ પુસ્તકો અને જૂનાં સામયિકોનું ડિજિટલાઇઝેશન. હાલ પાંચ લાખ જેટલાં પૃષ્ઠોનું ડિજિટલાઇઝેશન થઈ ગયું છે અને હજુ આ કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. નજીકના ભવિષ્યમાં આ સામગ્રી વિનામૂલ્યે અવગત થાય તે માટે પરિષદની વેબસાઇટ ઉપર મૂકવામાં આવશે.

અંતે પરિષદે તો નવસર્જકોને સાથે રાખવા અને વારસાને અંકે કરવો – એ જ તો હાલ મુખ્ય કામ કરવાનું છે. પરિષદ સુપેરે આ કાર્ય કરી રહી છે. તેનો આનંદ અને સંતોષ વ્યક્ત કર્યા વિના કેમ રહી શકાય !

અસ્તુ.

શોકસભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, કુમાર ટ્રસ્ટ, ગુજરાત વિશ્વકોશ, કવિલોક ટ્રસ્ટ, સર્વવિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, ગુજરાત પ્રકાશક મંડળ, રવીન્દ્રભવન, નિરીક્ષક ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે મળેલી આ સભામાં ગુજરાતી ભાષાના કવિ પ્રબોધ ર. જોશી, ચંદુભાઈ જોઈતારામ પટેલ 'મૌન બલોલી' અને નવલકથાકારો ચંદુલાલ સેલારકા, અશ્વિની ભટ્ટને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવાનો કાર્યક્રમ તા. ૧૩-૧૨-૨૦૧૨ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગોવર્ધનભવનમાં યોજાયો હતો. જેમાં યશવન્ત મહેતાએ ચંદુલાલ સેલારકા અને અશ્વિની ભટ્ટ વિશે બોલતાં નવલકથામાં તેઓએ કરેલી ગતિવિધિની ચર્ચા કરી હતી અને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી હતી. પ્રબોધ જોશી વિશે સુમન શાહે અંગત સંસ્મરણોની સાથે સાથે તેમની કવિતાની ચર્ચા કરી હતી. અને તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી હતી. માધવ રામાનુજે પ્રબોધ જોશી સાથેનાં સંસ્મરણો યાદ કરીને તેમનો સાચા માણસ તરીકેનો પરિચય કરાવ્યો હતો અને બીજા કવિ 'મૌન બલોલી'નાં સાહિત્ય સાથે વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવીને તેઓને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી હતી. ચિનુ મોદીએ પોતાના જન્મદિવસને યાદ કરીને પ્રબોધ જોશીનો વ્યક્તિ-સર્જક તરીકેનો પરિચય આપીને તેમને યાદ કર્યા હતા. રાજેન્દ્ર પટેલે બધા સર્જકોનો પરિચય કરાવ્યો હતો. જેમાં અશ્વિની ભટ્ટની નવલકથાઓ 'વાચન-શોખ જગાવે તેવી સુંદર નવલકથાઓ'ની વાત કરી હતી. અંતે શોકઠરાવ વાંચીને સૌને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી.

ગ્રંથ સાથે ગોઠડી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત 'ગ્રંથ સાથે ગોઠડી' કાર્યક્રમ અંતર્ગત તા. ૭-૧૨-૨૦૧૨ના રોજ શ્રી સ્મિતાબહેન પિનાકિન શાહે અંગ્રેજી લેખક લૂઈ કૃત 'યુ કેન હિલ યોર લાઈફ'નો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે જીવનમાં પડેલી મુશ્કેલીઓનો સામનો આપણી અંદર પડેલી આંતરિક શક્તિ દ્વારા કરી શકાય છે. કેમ કે મનની અસર શરીર પર થાય છે. લેખિકાએ ભોગવેલી યાતનાઓ પ્રસંગોની વાત વક્તવ્યમાં વણી લીધી હતી. તો લેખિકા ગર્ભાશયનાં કેન્સરનો કેવાં મનોબળથી સામનો કરે છે, તેની વિગતે ચર્ચા કરી હતી. આખા પુસ્તકમાં 'પોતાને જ પ્રેમ કરવાની વાત' કેન્દ્રસ્થ રહી હતી. આખા પુસ્તકમાં ચિંતન વધારે મૂકીને વક્તાએ ઉપસ્થિત ભાવકોને ચિંતનમય બનાવ્યા હતા. હરીશ ખત્રીએ વક્તાનો પરિચય આપ્યો હતો અને કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું. અંતમાં ઈતુભાઈ કુરકુટિયાએ સૌનો આભાર માન્યો હતો.

પાક્ષિકીમાં તા. ૬-૧૨-૧૨ના રોજ સુરેશ ઓઝાએ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. વાર્તા 'બાના બાપા' સરળ કૌટુંબિક ઘટનાને રસપ્રદ વાર્તામાં રૂપાંતર કરતી હતી. એક બાળકની દૃષ્ટિએ બાની બા તેમજ બાના તરફથી મળતા ભાવનું લેખકે સુંદર આલેખન કર્યું છે જે તેને પિતા કે દાદા તરફથી મળતો નથી. પોળના ઘર તેમ જ દાદાનું વર્ણન વાર્તાનું જમા

પાસું છે. તા. ૨૦-૧૨-૧૨ના રોજ જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટે 'પ્રતિક્ષા' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. વાર્તામાં નાયકના નાયિકા સાથેના ભાવનાત્મક સંબંધની સરસ રજૂઆત થઈ. નાયિકા સાથે થયેલ બળાત્કાર પછી અને તે સમયની વાર્તાકારની ગૂંથણી રસપ્રદ બને છે.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

પાશ્ચિમી

સંયોજક દીવાન ઠાકોર તા. ૧૭-૧-૨૦૧૩ દીનાબહેન પંડ્યા

વાર્તાનું પઠન કરશે. સાંજે ૬.૦૦ કલાકે.

એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ

સંયોજક પ્રજ્ઞા પટેલ, પાડૂલ કંદર્પ દેસાઈ તા. ૨૧-૧-૨૦૧૩, સોમવાર ૪.૦૦ કલાકે

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર

તા. ૮, ૧૬, ૨૩, ૩૦-૧-૨૦૧૩ બુધવાર સાંજે ૭.૦૦ કલાકે બુધસભા

અહેવાલ

Language and language technology

આજે જ્યારે દુનિયા એક ગામડું (global village) બની રહી છે, ત્યારે સહુને મોબાઇલ, ઇન્ટરનેટની ટેકનોલોજી સેતુરૂપ લાગી રહી છે. ટેકનોલોજીની મદદથી તેઓ અન્યના સંપર્કમાં રહી શકે છે. અનેક વિષયોની માહિતી આસાનીથી મેળવી શકે છે. પરંતુ, ગુજરાતી ભાષકો માટે સમસ્યા અંગ્રેજી ભાષાની છે. અનેક ગુજરાતી ભાષકો આ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ માત્ર એ જ કારણસર નથી કરી શકતા કે તેઓ અંગ્રેજી ભાષાના ઉપયોગ સાથે બહુ સહજતા અનુભવી શકતા નથી. પરિણામે તેઓ અનેક માહિતીસ્ત્રોતથી વંચિત રહી જાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા સંચાલિત 'ભોળાભાઈ પટેલ માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર' દ્વારા આ અંગે ૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૨, ગુરુવારના રોજ કવિલોક, ગુ.સા. પરિષદ ખાતે DA-IICTના ડૉ. પ્રસેનજિત મજમુદારનું 'ભાષા ટેકનોલોજી' વિષય પર સાંજે ૫.૩૦ કલાકે વ્યાખ્યાન યોજવામાં આવ્યું.

ડૉ. પ્રસેનજિત મજમુદારે જણાવ્યું કે ભારતીય ઉપખંડના છ દેશોમાં લગભગ ૨૫ સત્તાવાર ભાષાઓ છે. દરેક ભાષામાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થાય છે, પરિણામે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં જ ભારતીય ભાષાઓના ઇલેક્ટ્રોનિક ડોક્યુમેન્ટ્સ લગભગ ૭૦૦%ની ઝડપે વધી રહ્યા છે. આ માહિતીને જાળવી રાખવા, એક-બીજા સુધી પહોંચાડવા માટે Information Retrieval Systems વિકસાવવા ભારત સરકાર દ્વારા શૈક્ષણિક અને સંશોધક સંસ્થાઓનો રાષ્ટ્રીય સંઘ સ્થાપ્યો છે અને તેમને Cross Lingual Information Access (CLIA) સિસ્ટમ રચવાનું કામ સોંપાયું છે. ધીરુભાઈ અંબાણી

ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ફર્મેશન એન્ડ ટેકનોલોજી - DA-IICT - આ સંઘનો એક ભાગ છે. તેઓને ગુજરાતી ભાષા માટે આ સિસ્ટમ બનાવવાનું કામ સોંપાયું છે.

ડૉ. મજુમદારે આ સંસ્થાના પ્રકલ્પ વિશે વિગતે જણાવ્યું કે હાલમાં ગૂગલ આદિ સર્ચ એન્જિન દ્વારા કોઈ પણ માહિતી શોધી શકાય છે. આ માહિતી મહદંશે અંગ્રેજી ભાષામાં હોય છે. કેટલાક સર્ચ એન્જિનો પ્રાદેશિક ભાષામાં પણ માહિતી પૂરી પાડે છે, પણ તે માહિતી પ્રમાણમાં મર્યાદિત હોય છે. એટલું જ નહીં, ભારત બહુભાષી દેશ છે. એક ભાષામાં જે કાર્ય થાય, તે અન્ય ભાષાના ભાષકો માટે પણ ઉપલબ્ધ થઈ શકે તે માટેનાં સંશોધન ચાલી રહ્યાં છે. એટલે કે બંગાળી ભાષામાં ઉપલબ્ધ માહિતી ગુજરાતી ભાષકને મેળવવી હોય તો હાલમાં તેને ભાષાની સમસ્યા નડી શકે. પરંતુ, DA-IICT દ્વારા જે સર્ચ એન્જિન મૂકવામાં આવશે તેમાં ગુજરાતી ભાષક બંગાળી આદિ અન્ય ભારતીય ભાષામાંથી માહિતી પણ મેળવી શકશે. એટલું જ નહીં, કદાચ ગુજરાતી ભાષક બંગાળી આદિ અન્ય ભારતીય ભાષા જાણતો જ ન હોય તો ભવિષ્યમાં એવી સિસ્ટમ પણ વિકસાવવાનું તેઓ વિચારી રહ્યા છે કે મશીન ટ્રાન્સલેશન દ્વારા અન્ય ભારતીય ભાષા ન જાણતો ગુજરાતી ભાષક પણ અન્યભાષી માહિતીસ્રોતનો ઉપયોગ કરી શકે.

આ પ્રકલ્પ માટે તેમણે પાવરપોઇન્ટ પ્રેઝન્ટેશનથી સર્ચ એન્જિન કેવી રીતે કામ કરશે તે સમજાવ્યું. હાલમાં એકભાષી કાર્ય થઈ રહ્યું છે. Cross lingual અથવા multilingual સર્ચ માટે તેઓ સિસ્ટમ વિકસાવી રહ્યા છે. એકભાષી સર્ચ એન્જિન દર્શાવતાં તેમણે જણાવ્યું કે અન્ય સર્ચ એન્જિનની જેમ top ten results જોવા મળશે. તેમાંથી જે result પર ક્લિક રહેશે, તેની સમરી - ટૂંકાણમાં મહત્ત્વની વિગતો જોઈ શકાશે. જેથી એ result ખરેખર કામનું છે કે કેમ તે નક્કી કરી શકાશે. પરિણામે ઉપયોગકર્તા (net user) વધુ ઝડપથી કામ કરી શકશે.

ઉપસ્થિત સહુ કોઈને આવા મહત્ત્વના પ્રકલ્પ આકાર લઈ રહ્યા છે, તે જાણીને આનંદ થયો. સહુને એક આશ્વાસન પણ મળ્યું કે આ પ્રકારની ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ તેઓ માતૃભાષામાં પણ કરી શકશે, તો ભાષાસંવર્ધન વધુ સરળ બની રહેશે.

શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માને નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક

‘સુરત મુજ ઘાયલ ભૂમિ’ ભગવતીકુમાર શર્માની આત્મકથાને નર્મદ સાહિત્ય સભા તરફથી નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક ૨૦૧૨ના વર્ષ માટે આપવામાં આવે છે. ભગવતીભાઈને અભિનંદન.

કવિશ્રી સિતાંશુ યશચંદને કુસુમાગ્રજ પારિતોષિક

કુસુમાગ્રજ પારિતોષિક મહારાષ્ટ્રનો સુપ્રસિદ્ધ એવોર્ડ કવિ સિતાંશુ યશચંદને મળે છે. સિતાંશુ યશચંદને અભિનંદન.

કવિ શ્રી માધવરામાનુજને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ

નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ-૨૦૧૨ અર્પણ સમારોહ તા. ૨૮-૧૧-૨૦૧૨ના રોજ શ્રી મોરારી બાપુના વિશ્વગ્રામ એવા તલગાજરડામાં કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ યોજાયો હતો. જેમાં ઋજુ કલમના સ્વામી કવિ માધવ રામાનુજને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા. જમા હર્ષદ ચંદારાણાએ સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. લાભશંકર પુરોહિતે પ્રાસંગિક પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી હતી. રઘુવીર ચૌધરીએ કવિ માધવ રામાનુજના જીવન-કવન વિશેની વાત કરીને કવિના સરળ વ્યક્તિત્વ, સામાજિક નિરૂપત, અને કવિતા વિશે મનનીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. કિડની હોસ્પિટલ અમદાવાદમાં કવિની વર્તમાન સેવા અંગે પણ સૌને માહિતગાર કર્યા હતા. શ્રી મોરારી બાપુના હસ્તે ગુજરાતના સાક્ષરો, ભાવકોની ઉપસ્થિતિમાં કવિનું સન્માન રૂ. ૧,૫૧,૦૦૦ની રાશિ નરસિંહ મહેતાની ધાતુની પ્રતિમાના સ્મૃતિચિહ્ન સાથે - ૨૦૧૨નો નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. કવિના શબ્દોની આ રીતે વંદના થઈ હતી. મોરારી બાપુએ આ પ્રસંગે ઉમળકો વ્યક્ત કરતાં કહ્યું હતું કે મને માધવની કવિતામાં શ્રી જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યનો દાર્શનિક ભાવ દેખાય છે. સર્જકતા, સત્ય, સંવેદના, સૌહાર્દની સ્વીકૃતિ ત્યારે જ મળે જ્યારે હરિ માળા પહેરાવે છે. અને આ સર્જકને સ્વીકૃતિ મળી ગઈ છે ત્યારે મારી ખૂબ-ખૂબ પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરું છું. ત્યાર માધવ રામાનુજ દ્વારા ટૂંકી કેન્દ્રિયત, ઋણસ્વીકાર પછી કાવ્યપાઠ દ્વારા સૌ કોઈનાં હૃદયને ઝંકૃત કરી દીધાં હતાં. ‘આજની ઘડી રળિયામણી’ રાસ અને રાણાભાઈ મેરની રાસમંડળીએ શરણાઈ-ઢોલ સાથે, મૂળુભાઈ બારોટની બુલંદ ગાયકીમાં ‘શિવાજીનું હાલરડું’ રાસે સૌ કોઈને રસતરબોળ કરી દીધા હતા.

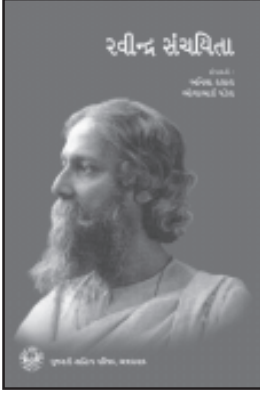
સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હી દ્વારા એવોર્ડ

સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૨ના રોજ મળેલી એક્ઝિક્યુટિવ બોર્ડની મિટિંગમાં ભારતની ચોવીસ ભાષાઓમાં પ્રતિ વર્ષ અપાતા એવોર્ડ અને પુરસ્કારોની જાહેરાત કરવામાં આવી છે. ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચક ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાના વિવેચન પુસ્તક ‘સાક્ષી ભાસ્ય’ને આ વર્ષનો એવોર્ડ મળે છે. ટોપીવાળાસાહેબને અભિનંદન.

દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા શાલિનીબહેન ટોપીવાળાનું અનુવાદિત પુસ્તક ‘ગુજરાતી સાહિત્યનું અનુશીલન’ (અંગ્રેજીમાં મૂળ લેખક જે. ઈ. સંજાણા) પુસ્તકને આ વર્ષનો એવોર્ડ મળે છે. શાલિનીબહેન ટોપીવાળાને અભિનંદન.

સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા યુવા પુરસ્કાર આ વર્ષમાં ‘પશ્યન્તીને પેલે પાર’ ના કવિ જાતુષ જોશીને મળે છે. જાતુષ જોશીને અભિનંદન.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

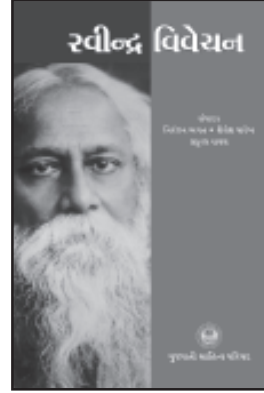
['રવીન્દ્ર સંચયિતા'] : સં. અનિલા દલાલ,
ભોળાભાઈ પટેલ, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું,
પૃ. ૩૪+૭૦૨, રૂ. ૪૬૦]

રવીન્દ્ર સાહિત્ય ગુજરાતી વાચકોને સુલભ બને તે હેતુસર રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે શ્રી અનિલા દલાલ અને શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે અનુદીત રવીન્દ્ર સાહિત્યમાંથી એમની કૃતિઓનું ચયન કરીને આ સંપાદન કર્યું છે. જે રવીન્દ્ર સાહિત્યના અભ્યાસીઓ અને રસિકોને

ખપ લાગે તેવું છે. તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને પણ આ સંપાદનથી રવીન્દ્ર સાહિત્યનો પરિચય થશે.

['રવીન્દ્ર વિવેચન'] : સં. નિરંજન ભગત, શૈલેશ પારેખ, પ્રફુલ્લ રાવલ, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું,
પૃ. ૧૦+૩૦૨, રૂ. ૨૦૦]

રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે રવીન્દ્રનાથ વિશે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવારનવાર અભ્યાસીઓએ જે લખ્યું તેમાંથી ચયન કરીને આ 'રવીન્દ્ર વિવેચન' શ્રી નિરંજન ભગત, શ્રી શૈલેશ પારેખ અને શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સંપાદિત કર્યું છે. રવીન્દ્ર સાહિત્યને સમજવા અને માણવા માટે અહીં સંપાદિત થયેલા લેખો વાચકોને સહાયભૂત થશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

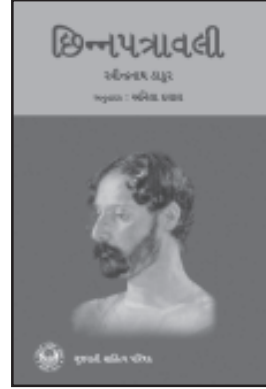
['મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્ર' : લે. ધીરુ પરીખ, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮+૮૮, રૂ. ૬૦]

ભોગીલાલ સાંડેસરા સ્વાધ્યાયપીઠ અંતર્ગત મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યના અભ્યાસી વિદ્વાન શ્રી ધીરુ પરીખે મધ્યકાલીન સાહિત્યના આધારે તેનું કાવ્યશાસ્ત્ર અહીં રજૂ કર્યું છે. મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્રનું આ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલું પ્રકાશન છે. જે કોલેજમાં સ્નાતક અનુસ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસકર્તા વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શનરૂપ બની રહેશે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યની વિવિધ કૃતિઓમાંથી ઉદાહરણો આપીને તેનું કાવ્યશાસ્ત્ર સ્પષ્ટ કરવાનો અહીં પ્રયાસ થયો છે.

['છિન્નપત્રાવલી' : અનુ. : અનિલા દલાલ, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૨૮૫, રૂ. ૨૪૦/-]

રવીન્દ્રનાથના વિશાળ સાહિત્યમાં એમનું પત્રસાહિત્ય અમૂલ્ય છે. સહજ રીતે લખાયેલા આ પત્રોમાં પણ એમની સર્જનાત્મકતા દેખાય છે. મૂળ બંગાળીમાંથી આ પત્રો શ્રી અનિલા દલાલે અનુદિત કર્યા છે. તે પત્રોનું આ પુસ્તક રવીન્દ્ર સાહિત્યના રસિકોને આનંદ આપશે અને રવીન્દ્રનાથના વ્યક્તિત્વને પામવા માટે ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭